Shera van den Wittenboer

ONTWERPEN MET CULTUURHISTORISCHE GELAAGDHEID

Een verkennend onderzoek naar de kruisbestuiving tussen de historische en ontwerpende disciplines

rijksuniversiteit groningen

COLOFON

Auteur
Shera van den Wittenboer

Dit onderzoekspaper werd geschreven in het kader van toelating tot het masterprogramma van de opleiding Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Begeleider
prof. dr. ir. M. (Theo) Spek (Rijksuniversiteit Groningen)

Datum
Hengelo, juli 2015

Afbeeldingen
Illustraties, foto's en ander beeldmateriaal zijn met toestemming overgenomen van de, bij dit onderzoek betrokken, ontwerpbureau's. Getracht is om alle beeldmateriaal correct te voorzien van naamsvermelding.

ONTWERPEN MET CULTUURHISTORISCHE GELAAGDHEID

Een verkennend onderzoek naar de kruisbestuiving tussen de historische en ontwerpende disciplines

rijksuniversiteit
groningen

Afb. 1
Fragment grachtengordel, historische kaart van Amsterdam, Johan Blaeu, 1649,
de gelaagde opbouw van een stad

Voorwoord

Dit onderzoekspaper heb ik geschreven als onderdeel van het pré-masterprogramma dat ik doorlopen heb om toegelaten te worden voor de Master Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

In mijn zoektocht naar een geschikt onderwerp voor een onderzoekspaper koos ik voor een thema dat erg dicht bij mezelf ligt. In januari 2014 studeerde ik af als landschapsontwerper. Binnen het vakgebied van de landschapsarchitectuur is cultuurhistorie een belangrijk thema. Het landschap is immers geen blank canvas, maar bevat allerlei sporen uit verschillende tijdslagen, die het landschap karakter en historie geven. Die wil je als ontwerper niet rücksichtslos uitwissen, maar juist integreren in het ontwerp.

Ik ken persoonlijk dan ook geen enkele ontwerper die cultuurhistorie niet belangrijk vindt. Dat wil echter niet zeggen dat alle ontwerpers even zorgvuldig met de cultuurhistorische waarden omgaan. Hoe dat komt is me niet duidelijk. Is dat te wijten aan het ontbreken van een goede methodiek hiervoor? Komt het door een gebrek aan kennis over de cultuurhistorie? Komt het misschien doordat historici niet voldoende in staat blijken om hun onderzoeksresultaten zo te presenteren dat ontwerpers er mee aan de slag gaan? Komt het door een gebrek aan dialoog tussen beide disciplines? Is het te wijten aan een gebrek aan ruimtelijk inzicht of ruimtelijk kunnen denken aan de zijde van historici? Is het te wijten aan een gebrek aan onderzoekscapaciteiten aan de zijde van ontwerpers?

Het is een groot grijs gebied dat - ondanks dat zowel het vakgebied van ontwerpers als van historici in stevig tempo een steeds multidisciplinairder karakter krijgt - toch nog niet op elkaar aansluit. Het maakte me nieuwsgierig naar de oorzaken en besloot dit aspect te onderzoeken.

Zelf heb ik in ieder geval gemerkt dat het nog vrij lastig kan zijn om aan de kennis te komen waarmee de geschiedenis van het landschap kan worden begrepen. Vanaf het midden van de 19e eeuw zijn er gebiedsdekkende kaarten beschikbaar en daar wordt door veel ontwerpers dan al gauw op teruggegrepen. Hoewel de meeste ontwerpers zich ervan bewust zullen zijn dat cultuurhistorie niet slechts de laatste anderhalve eeuw beslaat, ‘doet’ men het er over het algemeen maar mee, waarmee voorbij gegaan wordt aan een vaak rijk gelaagde, eeuwenlange geschiedenis die daaraan vooraf is gegaan.

Uiteraard weten ontwerpers ook cultuurhistorische (waarden)kaarten, geomorfologische kaarten en archeologische verwachtingskaarten wel te vinden, maar deze helpen niet om de onderlinge, historische gelaagdheid te begrijpen. Waardenkaarten bestaan vaak uit nauwelijks meer dan een verzameling cultuurhistorisch waardevolle elementen. Waarom deze waardevol zijn en wat de onderlinge samenhang is, daar krijgt de ontwerper geen antwoord op.

Een cultuurhistoricus of historisch geograaf kan dit gat vullen, maar in praktijk lijkt dit - ondanks de investeringen vanuit het Belvedere-programma - nog steeds niet soepel te verlopen. En dat terwijl het ruimtelijk ontwerp en de historische geografie zo nauw verwant lijken. Nu ik mij binnen beide disciplines verder wil bekwamen, grijp ik graag de kans om dit aspect verder te onderzoeken.

Shera van den Wittenboer, juli 2015

Inhoudsopgave

- Voorwoord I
- Inhoudsopgave II
- Samenvatting III

HOOFDSTUK 1 - Inleiding en probleemstelling 1
- 1.1 Aanleiding van het onderzoek 2
- 1.2 De huidige toolbox 3
- 1.3 De complexe, historische gelaagdheid in kaart brengen 7
- 1.4 Onderzoeksvraag en deelthema's 8
- 1.5 Afbakening van het onderzoek 8
- 1.6 Onderzoeksaanpak 8

HOOFDSTUK 2 - Omgaan met cultuurhistorische gelaagdheid 9
- 2.1 Een korte introductie van betrokken historici en ontwerpers 10
- 2.2 De huidige praktijk en de problematiek 11
- 2.2.1 Toepassing van instrumenten 12
- 2.2.2 Problematiek 12
- 2.3 Historisch perspectief vs. ruimtelijk perspectief 15
- 2.4 In dialoog, de wisselwerking tussen historici en ontwerpers 17
- 2.5 De kunst van het kaarten maken 21
- 2.6 Het onbekende, hoe gaan we daarmee om? 23

HOOFDSTUK 3 - Ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid in de praktijk 25
- 3.1 Een methodische analyse van voorbeeldprojecten 26
- 3.1 Bureau Schokland 27
- 3.2 H+N+S 31
- 3.3 Bureau No.ordpeil 41
- 3.4 Strootman landschapsarchitecten 45
- 3.5 Het Oversticht 57

HOOFDSTUK 4 - Conclusies aan de hand van de methodes - een universele methode? 61
- 4.1 Inleiding - opmaat naar een ideale werkwijze? 63
- 4.2 Stap 1 - De startfase: team up 63
- 4.3 Stap 2 - Inventariseren 64
- 4.4 Stap 3 - Op zoek naar de grotere context 64
- 4.5 Stap 4 - Uiteen rafelen in kaartlagen 65
- 4.6 Stap 5 - Van 2D naar 3D 70
- 4.7 Stap 6 - Meedenken over de ontwerpopgave en de kansen 71
- 4.8 Stap 7 - Ontwerpkeuzes maken 71

HOOFDSTUK 5 - Extra aanbevelingen 73
- 5.1 Inleiding 74
- 5.2 Aanbevelingen voor erfgoed- en ontwerpopleidingen 74
- 5.3 Aanbevelingen voor opdrachtgevers 75
- 5.4 Aanbevelingen voor beleidsmakers 76

- Bibliografie 77
- Beeldverantwoording 78

Afb. 2
Cultuurhistorisch waardevol landschap tussen Uitgeest en Castricum

Samenvatting

In de vertaalslag en communicatie tussen historici en ontwerpers gaat in de huidige situatie veel mis. Het beperkte budget dat wordt uitgetrokken voor cultuurhistorisch onderzoek is daar debet aan, maar het probleem is ook terug te voeren op andere oorzaken. Zo zijn er geen goede instrumenten voorhanden die voor zowel historici als ontwerpers gebruikt kunnen worden. Het blijkt erg lastig om de complexe, historische gelaagdheid in zo'n vorm te presenteren dat deze gemakkelijk in het ruimtelijk ontwerp kan worden gebruikt. Ook het verschil in perspectief tussen beide disciplines, enerzijds het historisch perspectief, anderzijds het ruimtelijk perspectief, blijkt moeilijk op elkaar af te stemmen. Het vraagt om ontwerpers en historici met een ruim blikveld, beide in staat om over de grenzen van hun vakgebied heen te kijken. Daarbij komt dat ontwerpers van nature toekomstgericht zijn, terwijl historici juist terugkijken.

Bruggen bouwen
Voor een goede samenwerking is het tevens belangrijk dat historici (beter) leren om goede, leesbare, gelaagde kaarten te maken met een heldere legenda die bij voorkeur zijn afgestemd op de ontwerpopgave. Daarnaast is het belangrijk dat er handreikingen komen om de brug te slaan tussen de puur wetenschappelijke benadering (analyse op basis van bronnen) en de ruimtelijke benadering (analyse op basis van ruimtelijke ordening en logica).

De dialoog
Als het lukt om die problematiek het hoofd te bieden, valt er veel winst te behalen als het gaat om ontwerpen met historisch rijk gelaagde landschappen. Alle ontwerpers en historici die voor dit onderzoek zijn geïnterviewd, beamen dat juist in een goede samenwerking en een parallel traject, waarbij historicus en ontwerper grotendeels samen optrekken, nog een wereld te winnen is. In de dialoog zit de meerwaarde. Dat strookt helaas niet met de huidige praktijk, waarin veel vaker een serieel traject wordt ingezet, eerst de cultuurhistorische analyse en pas (veel) later het ontwerptraject of - en dat is nog schadelijker - wanneer er helemaal geen cultuurhistorische analyse voorafgaand aan het ontwerptraject wordt uitgevoerd.

De ontwikkeling van een nieuwe methodiek
Binnen de huidige praktijk wordt de cultuurhistorische gelaagdheid onvoldoende in kaart gebracht en hebben ontwerpers te weinig handvaten om te kunnen omgaan met cultuurhistorische gelaagdheid. Hierdoor worden veel kansen gemist. Het is daarom belangrijk het tij te keren en te werken aan een integrale methodiek of werkwijze waar zowel historicus als ontwerper mee kunnen werken.

Betrokkenen aan het woord
Aan de hand van interviews met ontwerpers en historici wordt in dit onderzoek geprobeerd om een duidelijk(er) beeld te schetsen van de huidige problematiek. De geïnterviewden hebben allen ruime affiniteit en ervaring met het ontwerpen aan historisch gelaagde landschappen of hebben bijgedragen aan het leveren van de historische kennis hiervoor. Geïnterviewd zijn landschapsarchitecten: Henk van Blerck, Hank van Tilborg, Berno Strootman, Els van der Laan en Anneke Coops. Ook geïnterviewd zijn historici: Theo Spek (historisch geograaf) en Suzanne Wentink (archeoloog).

De ontwikkeling van een methodiek
Naast hun ervaringen, waarvan ik de uitkomsten al deels, beknopt noemde, is voor dit onderzoeksrapport ook een analyse gemaakt van de methodes die de ontwerpers zelf gebruiken om te kunnen ontwerpen met historische gelaagdheid. Soms zijn die methodes intuïtief (Henk van Blerck, Bureau Schokland) in andere gevallen bijna wiskundig (Hank van Tilborg, H+N+S). Desondanks laten de gebruikte methodes wel de nodige overlap zien en geven ze zeker handvaten voor een meer algemene methodiek om te kunnen omgaan met de historische gelaagdheid.

Kennis uitwisselen
Voor dit onderzoeksrapport ligt het speerpunt niet zozeer op hoe ontwerpers ontwerpen met (cultuur)historische gelaagdheid, welke keuzes worden gemaakt, etc., maar vooral op de uitwisseling van kennis tussen de historische en ontwerpende disciplines. In welke presentatievorm dient de cultuurhistorische kennis te worden gegoten om gebruikt te kunnen worden in het ontwerpproces? Welke kennis is nodig? Het blijkt dat er vaak nog een flinke vertaalslag nodig is om de kennis die voorhanden is in te kunnen zetten in het ontwerpproces. Naar kennis in woord is maar beperkte vraag terwijl kennis in beeld maar beperkt wordt aangeboden. Historici blijken slechts mondjesmaat in staat om historische kennis in beelden en ruimtelijke systemen om te zetten.

Voorbeeldmethodes
De voorbeelden van gebruikte methodieken die in dit boek zijn opgenomen, kunnen ter inspiratie dienen voor zowel historici als ontwerpers om de kennisuitwisseling tussen de disciplines te verbeteren. In hoofdstuk 4 doe ik - met behulp van de verschillende methodes - een aanzet om te komen tot een meer algemeen toepasbare methodiek. Hierbij is de kanttekening op zijn plaats dat dé methodiek niet lijkt te bestaan. Voor elke situatie en opgave zijn weer al dan niet subtiele aanpassingen noodzakelijk welke in samenspraak tussen ontwerper en historicus kan worden toegevoegd en verbeterd aan de aangedragen methodiek.

Werkwijze in stappen- stap 1: team up
De eerste stap in de, in hoofdstuk 4, aangedragen werkwijze is wellicht de grootste breuk met de huidige, gangbare praktijk. Voor een echte efficiencyslag en meerwaarde is het noodzakelijk dat de cultuurhistorische analyse en de ontwerpopgave tegelijkertijd worden gestart en deels samen worden doorlopen.

Stap 2: inventariseer
Deze stap wijkt niet zoveel af van de huidige praktijk - het behelst het verzamelen van bronnen en bezoeken van de locatie - behalve dan dat ook deze deels parallel loopt. Met name voor wat betreft het veldonderzoek is het essentieel dat deze gezamenlijk wordt ondernomen, zodat optimaal gebruikgemaakt kan worden van de uitwisseling van kennis tussen het historisch en ruimtelijk perspectief.

Stap 3: op zoek naar de grotere context
Voor de wetenschappelijke disciplines lijkt de werkwijze van ontwerpers enigszins chaotisch. Ontwerpen is geen rechtlijnig proces. Er wordt afwisselend in- en uitgezoomd op zoek naar verklaringen voor ruimtelijke ordeningsprincipes. Een historicus moet hierin mee kunnen gaan.

Stap 4: uiteenrafelen in kaartlagen
Historisch gelaagde landschappen zijn zelden helemaal geleidelijk ontstaan. Grote veranderingen vonden plaats tijdens transformatiemomenten. Het is belangrijk die momenten te definiëren en vervolgens voor elke tijdslaag een kaart te maken, waarop de nog aanwezige sporen uit die periode worden weergegeven. Dit helpt ontwerpers inzicht te krijgen in de gelaagdheid en kan direct gebruikt worden in het ontwerpproces.

Stap 5: van 2D naar 3D
Een kaartlag is een tweedimensionale representatie van driedimensionale fenomenen. Een ontwerper is in staat kaartmateriaal (continu) in zijn hoofd te vertalen naar ruimtelijke systemen, maar het is daarvoor wel noodzakelijk dat de ontwerper weet hoe deze systemen eruit hebben gezien, wat het ordeningsprincipe erachter is. Denk bijvoorbeeld aan het systeem van het essenlandschap of de dynamiek van de morfologie van een beek. De historicus kan deze systemen beschrijven of laten zien.

Stap 6: meedenken over de ontwerpopgave
Hoewel dit slechts op heel experimentele schaal gebeurt, is er veel winst te behalen door historici mee te laten denken over de ontwerpopgave, het aandragen van kansen met betrekking tot cultuurhistorie. Voorwaarde is dan wel dat de historicus in staat is ruimtelijk (mee) te denken.

Stap 7: ontwerpkeuzes maken
Dit is traditioneel een stap waarbij de historicus vrijwel helemaal uit beeld is, maar dat is een gemiste kans. De historicus kan hier goed worden ingezet als klankbord. Blijf tot het eind samenwerken, al is het vanaf de zijlijn.

Tot slot
De historicus en ontwerper zijn niet volledig aan zet. Belangrijke rollen zijn weggelegd voor het onderwijs, opdrachtgevers en beleidsmakers. In hoofdstuk 5 volgen belangrijke aanbevelingen voor deze doelgroepen.

HOOFDSTUK 1

Inleiding en probleemstelling

1.1 Aanleiding van het onderzoek

Het landschap kent een lange cultuurgeschiedenis. Onze voorouders hebben in elke tijdsperiode nieuwe sporen achtergelaten. Elke periode bracht dan ook een nieuwe tijdslaag met zich mee met soms subtiele, soms drastische veranderingen aan het landschap. Elk nieuw gebruik borduurde hierbij weer voort op het reeds bestaande. Steeds bleven er dus (aanzienlijke) delen van een voorgaande tijdslaag achter. Hoe meer tijdslagen daarvan nu nog steeds zichtbaar en herkenbaar zijn, hoe leesbaarder het landschap is en hoe karaktervoller de identiteit. Het behoud van die tijdslagen is dan ook van groot belang voor de toekomst. Dat betekent niet dat het landschap niet mee mag veranderen met de tijd, zolang het toevoegen van een nieuwe tijdslaag maar met zorg gebeurt.

Teruggrijpen op topografische kaarten vanaf 1853
Hoewel het Belvedere-tijdperk ervoor gezorgd heeft dat de integratie van cultuurhistorische waarden een veel stevigere inbedding heeft gekregen binnen het ruimtelijk ontwerp, ontbreekt het nog steeds aan voldoende handvaten om op de juiste manier om te gaan met die gelaagdheid. De complexe, historische ontwikkeling wordt nog te vaak verwaarloosd. De negentiende eeuwse landschappen worden doorgaans beschouwd als een historisch hoogtepunt in zowel landschappelijke karakteristieken als biodiversiteit. Hier wordt binnen de ontwerppraktijk dan ook vaak op teruggegrepen. De ruime beschikbaarheid van kaartmateriaal uit deze periode is daar vermoedelijk mede debet aan. Deze werkwijze doet te weinig recht aan oudere tijdlagen en heeft ook weinig aandacht voor de twintigste eeuwse tijdlagen, die een hoge dynamiek laten zien. Ook deze latere tijdlagen behoren tot ons cultureel erfgoed. Daarnaast wordt met de vertaling vanuit kaartmateriaal geen recht gedaan aan de onzichtbare cultuurhistorische lagen, zoals de immateriële geschiedenis (de orale geschiedenis, symboliek, landschapsbeleving) en archeologische bodemschatten.

Wat we waarderen, maar ook dat wat we minder of niet waarderen, behoort tot ons cultureel erfgoed en is in zekere mate het bewaren waard, of op zijn minst fragmenten daarvan. Niet als losse elementen, maar als onderdeel van een systeem van samenhangende, historische tijdslagen die aan het oppervlak, maar ook in de bodem, nauw met elkaar verweven zijn.

Problemen binnen de ontwerppraktijk mbt. het ontwerpen met historische gelaagdheid
De verschillende, historische tijdslagen, die grotendeels letterlijk over elkaar heen lopen, zijn lastig te visualiseren in kaarten of andere 'tools' die benut worden bij de combinatie van het ruimtelijk ontwerp met cultuurhistorie. Deze hulpmiddelen schieten dan al gauw tekort bij de vertaling naar een ruimtelijke representatie. De gelaagdheid en onderlinge samenhang daartussen is heel moeilijk in kaart te brengen. Er is daarnaast erg veel interpretatieruis. Het blijkt erg lastig om eenduidig vast te leggen welke cultuurhistorische waarden in welke situaties dienen te worden beschermd. In een poging die ruis weg te nemen, schieten we door op het beleidsmatige vlak. De cultuurhistorische waarden proberen we dan vast te leggen in een breed instrumentarium, zoals een cultuurhistorische (waarden)kaart (CH of CHW), waarin op provinciale of zelfs landelijke schaal wordt aangegeven wat de waarde van bepaalde culturele elementen is of zou moeten zijn. Het spreekt voor zich dat dit instrumentarium voorbij gaat aan de *genius loci*, het specifieke karakter en kenmerken van een bepaalde plek. Dit logge systeem werkt in de hand dat cultuurhistorische landschappen te weinig op hun uniciteit worden beoordeeld. De kans is groot dat niet beschermde (en niet goed vastgelegde) cultuurhistorische waarden alsnog verloren gaan.

Binnen de huidige (landschaps-)ontwerppraktijk heerst er sinds het begin van de economische crisis een flinke concurrentiestrijd. Het aantal opdrachten vanuit de overheid is dusdanig drastisch ingeperkt dat de landschapsbureaus flink hun zeilen hebben moeten bijzetten om te overleven. Er wordt daarom structureel onder de marktprijs geoffreerd om opdrachten te kunnen binnen halen. Dit betekent dat er binnen het ontwerptraject op alle fronten 'bezuinigd' moet worden om nog enigszins rendabel te kunnen blijven opereren. Hoewel ontwerpers over het algemeen een groot belang hechten aan een goede integratie van de cultuurhistorische waarde, kan er daardoor in de praktijk te weinig onderzoeksruimte voor worden vrijgemaakt.

Als we de cultuurhistorische waarden ondanks de krappe budgetten toch nog een zo groot mogelijke positie willen geven binnen de ontwerppraktijk, betekent dit in de eerste plaats dat ontwerpers sneller en gemakkelijker de beschikking moeten kunnen hebben over de reeds beschikbare, cultuurhistorische kennis van plangebieden waaraan ontworpen dient te worden. In de tweede plaats dient de communicatie tussen historici en ontwerpers te verbeteren. De kennis, die grotendeels wel beschikbaar is bij historici, moet op zo'n wijze worden doorgegeven dat ontwerpers deze kennis direct kunnen toepassen in het ontwerpproces. Dat betekent dat de kennis niet alleen beschikbaar moet zijn als tekst of als kaartmateriaal waarop een losse verzameling cultuurhistorische waarden staat afgebeeld, maar als een instrument dat écht bruikbaar is in het ontwerpproces en dat inzicht geeft in de historische gelaagdheid en de samenhang daarvan.

Wil de integratie van cultuurhistorische waarden slagen,

dan zal er vanuit de historische disciplines dan ook een verschuiving moeten plaatsvinden richting de ontwerpende disciplines. De informatie moet, kortom, in een sneller te begrijpen, eenvoudiger te gebruiken en inzichtelijke gemaakte vorm moeten worden gegoten. Dit is – als het gaat om de complexe verweving van de historische gelaagdheid van het landschap – nog niet zo eenvoudig.

1.2 De huidige toolbox

Op dit moment zijn er verschillende 'tools' beschikbaar die bedoeld zijn om ingezet te kunnen worden bij de communicatie van historici naar ontwerpers. De belangrijkste zal ik kort benoemen om in een later stadium aan te kunnen refereren en reflecteren.

De cultuurhistorische waardenkaart
Kaarten, per definitie representaties van een tweedimensionaal vlak, worden veel gebruikt binnen het ruimtelijk ontwerp. Ontwerpers maken continu een schakeling tussen het tweedimensionale vlak, de (plan)kaart en de ruimtelijke, driedimensionale situatie. Kaarten blijven daarom onmisbaar, maar als het gaat om het in beeld brengen en communiceren van de complexe, historische gelaagdheid van het landschap, schieten kaarten toch gauw tekort. Het blijkt erg lastig om samenhangende ensembles of tijdslagen zo weer te geven of raadpleegbaar te maken dat ze tweedimensionaal gelezen kunnen worden.

Voor het vertalen van cultuurhistorische waarden naar een kaartvorm wordt een Cultuurhistorische waardenkaart (CHW) ingezet. Deze wordt ook wel Cultuurhistorische Atlas (CHA) genoemd. Doorgaans worden op cultuurhistorische waardenkaarten cultuurhistorisch waardevolle landschappen als aaneengesloten, gekleurde vlakken weergegeven. Historische relicten, zoals molens, grafheuvels, buitenplaatsen, etc, worden hierin als losse elementen aangegeven. De historische gelaagdheid en de samenhang van verschillende relicten wordt op deze wijze niet in kaart gebracht, enkel dat wat resteert, dat wat de 'tand des tijds' heeft doorstaan.

Sommige cultuurhistorische waardenkaarten, zoals de CHW van Overijssel, geven de mogelijkheid om de kaart te laten weergeven per tijdsperiode. Dat levert al meer inzichten op, maar het ruimtelijke aspect ontbreekt nog steeds en daarnaast spelen ook andere factoren een rol die het gebruik van de CHW problematisch maken.

Zo worden ondergrondse (archeologische) tijdslagen enkel als potentieel waardevolle vlakken aangemerkt, vaak met een gradatie van waardevol tot zeer waardevol. De geduide locaties zijn indicatief en gebaseerd op voorspellingen. Het is daardoor (vrijwel) onmogelijk om deze waarden mee te nemen in een gedetailleerd ontwerp. Daarvoor is aanvullend onderzoek noodzakelijk. Datzelfde probleem kom je tegen bij andere themakaarten, zoals de landschapstypenkaart. Hierop worden grote vlakken met eenduidige landschapstypen aangegeven, terwijl in realiteit het landschap uit een rijk mozaïek bestaat. De detaillering voor lagere schaalniveaus laat daardoor echt te wensen over.

Tijdslagen die door verstoringen slecht leesbaar zijn geworden, komen niet of nauwelijks naar voren. Bovendien belichten cultuurhistorische waardenkaarten maar een deel van de cultuurhistorische waarde, namelijk dat wat 'in kaarten gevat' kan worden. Dit is een vrij eenzijdig beeld. De nadruk ligt vooral op de bestudering van het landschap, de objectieve, materiele, waarneembare factoren, maar minder of niet op de immateriële wisselwerking tussen mens en landschap. Ook die wisselwerking is een belangrijk onderdeel van de cultuurhistorische waarde, maar is die wel in kaarten te vatten?

De cultuurhistorische waardenkaarten lijken, tot slot, een groter nut te hebben bij het maken van beleid dan bij het ruimtelijk ontwerp. Ze zijn samengesteld op landelijke of provinciale schaal en missen daardoor de detaillering die nodig is om op een lager schaalniveau tot een ontwerp te komen.[1] Landschappen kunnen worden getypeerd op basis van grootschalig voorkomende eigenschappen, het Zuid-Limburgse heuvellandschap, het polderlandschap, Het zandlandschap van Oost-Nederland, etc. Tegelijkertijd wordt de cultuurhistorische kwaliteit daarvan vooral ook bepaald door de aanwezigheid van losse, kleine landschapselementen, zoals houtsingels, monumentale, solitaire bomen, oude wandelpaden en oude dijkrestanten. Het schaalverschil tussen beide benaderingen is zo groot dat deze bijna niet binnen één methode of techniek beschreven en gewaardeerd kan worden.[2] De samenhang tussen deze schalen is echter vaak lastig te ontdekken, zeker wanneer het (bij de ontwerper) aan de benodigde, cultuurhistorische kennis ontbreekt.

De lagenbenadering
De Nederlandse lagenbenadering is een benadering die is ontwikkeld in het afgelopen decennium in de Nederlandse planningspraktijk. De lagenbenadering komt voort uit een model dat tussen 1996 en 1998 geconstrueerd werd door De Hoog, Sijmons en Verschuuren. Dit concept was hun antwoord op de vraag om een fundament te ontwikkelen voor de strategische keuzen die gemaakt moesten worden voor de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling van Nederland in het licht van klimaatverandering,

1. Elerie, H. en Spek, T., 2010, The Landscape & Heritage Paradox - The cultural biography of landscape as a tool for action research in the Drentsche Aa National Landscape (Northern Netherlands)
2. Prins, L., 2012, Eenheid en verscheidenheid – onderdeel cultuurlandschap (achtergronddocument Rijksdienst Cultuurhistorisch Erfgoed)

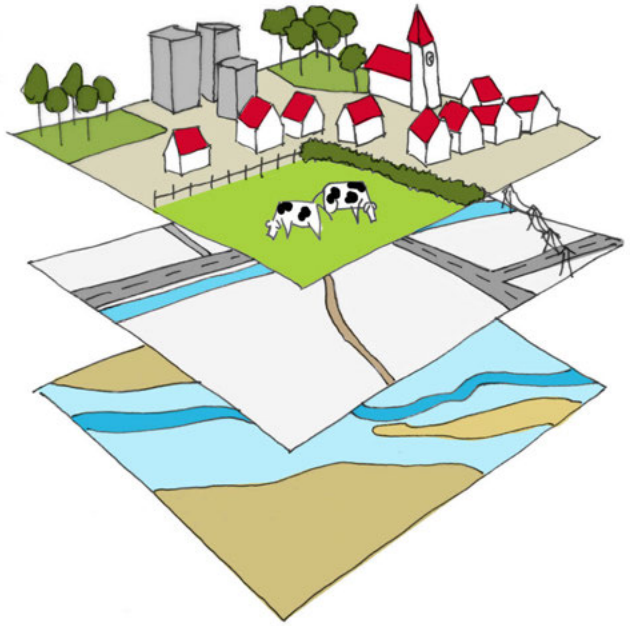

Afb. 1.1 Boven
CHW Overijssel, tijdslaag Volle en late middeleeuwen, *geraadpleegd maart 2015*
Afb. 1.2 Onder
De lagenbenadering van De Hoog, Sijmons en Verschuuren

watermanagement, de economische positie van Nederland in internationale netwerken, stedelijke dynamiek in relatie tot de waarden en attractiviteit van het landschap en de noodzaak tot integrale planning.[3]

In deze lagenbenadering worden drie lagen onderscheiden: de ondergrondlaag (geomorfologie, hydrogeologie, bodemtype), de laag van de netwerken (wegen, spoor en waterwegen) en de occupatielaag. Al deze lagen hebben een eigen dynamiek. De ondergrondlaag is het minst veranderlijk, de occupatielaag het meest en de netwerklaag zit daar tussenin. Alle drie de lagen zijn sterk met elkaar verweven.

Hoewel de lagenbenadering een stap in de goede richting zet als het gaat om ontwerpen met (geomorfologische) gelaagdheid, is het niet geschikt om te ontwerpen met historische gelaagdheid. Zo is dit model ook nooit bedoeld. Het is bestemd als beleids- en planningstool die helpt de dynamiek van het landschap te begrijpen. In dat opzicht heeft het veel inzicht gegeven, maar het geforceerd proberen om de lagenbenadering in haar huidige vorm binnen de ontwerppraktijk toe te passen, heeft weinig meerwaarde als het gaat om het blootleggen van de historische gelaagdheid. Alleen al het feit dat de occupatiegeschiedenis in één laag wordt gegoten en wordt gescheiden van het netwerk van wegen, wat ook een onderdeel is van de occupatiegeschiedenis, maakt het model daarvoor onbruikbaar.

Om het model van de lagenbenadering te kunnen gebruiken in het ruimtelijk ontwerp van historisch gelaagde cultuurlandschappen, is dezelfde methode ook wel eens ingezet met toevoeging van een extra laag: de cultuurhistorische laag. Ook worden de lagen steeds vrijer geïnterpreteerd en naar eigen smaak en inzicht ingekleed. Zo hanteert de gemeente Tilburg zeven lagen in hun visie voor het buitengebied ten noordoosten van Tilburg, te weten: 1. Water en bodem, 2. Ecologie, 3. En 5. Cul-

3. Schaick, J. van en I.T. Klaasen (2011) - The Dutch Layers Approach to Spatial Planning and Design: A Fruitful Planning Tool or a Temporary Phenomenon?, European Planning Studies.

tuurhistorie, archeologie en beeldkwaliteit, 4. Landbouw, 6. Infrastructuur en 7. Verstedelijking.[4] Het Projectteam 'Usseler Es' gebruikt er vier, namelijk: 1. Ondergrond, 2. De laag van het agrarisch cultuurlandschap, 3. De stedelijke laag, 4. Lust en leisure-laag.[5] Dit zijn slechts enkele voorbeelden. De vele varianten die aangetroffen worden, tonen aan dat de lagenbenadering inspireert. Het denken, ontwerpen en plannen in lagen kan helpen om het landschap te begrijpen. Wellicht kan de lagenbenadering, zij het in een andere vorm, nog steeds uitganspunten bieden voor het ontwerpen in gelaagde historische landschappen.

De eerste aanzetten hiervoor zijn reeds gezet. In de leidraad landschap en cultuurhistorie van de provincie Noord-Holland wordt bijvoorbeeld de volgende indeling gehanteerd: 1. De ondergrond: archeologische waarden, aardkundige waarden, tijdsdiepte, 2. Het landschap ofwel landschaps-DNA: historische structuurlijnen, cultuurhistorische objecten en openheid en 3. De occupatie ofwel het dorps-DNA.[6] Deze benadering is al beter toegespitst op het ontwerpen met cultuurhistorische waarden, maar is toch nog vooral op het beleid gericht. Voor het ontwerpen op lagere schaalniveaus, geeft deze indeling onvoldoende handvaten om de gelaagdheid in kaart te brengen. Ook betreft het uitsluitend materiele, cultuurhistorische elementen of ensembles en geen immateriële.

In het kader van de culturele planologie werd in 2004 de 'archeologische' methode geïntroduceerd, waarin zeven verschillende lagen worden onderscheiden, namelijk: 1. Sedimentatie (abiotische processen), 2. Cultures (cultivatie), Kunstgrepen (infrastructuur, netwerken), 4. Nederzettingen (bezettingsdynamiek), 5. Geest (mentale, intellectuele en symbolische landschappen), kansen (richtinggevende aanknopingspunten voor nieuwe concepten, gehaald uit de lagen 1-5), 7. Interpretatie (geldigheid van de lagen 1-6, deze zijn voornamelijk ingegeven door de wens tot interventie en hebben dus een interpretatief moment),[7]

Deze zevenlaagse indeling bestaat – naar ik kan achterhalen- vooralsnog alleen als theorie, maar is niet in de praktijk toegepast. Dat is, gezien het jaar van introductie (2004) dus niet echt succesvol te noemen. Dat ik deze indeling toch benoem is omdat de indeling desalniettemin interessante mogelijkheden biedt voor zowel de integratie van immateriële, cultuurhistorische waarden, evenals de materiele.

Desondanks wordt mi. de samenhang tussen de verschillende tijdslagen er nog altijd niet mee blootgelegd. Het blijft een uiteenrafeling van het landschap in losse elementen. De complexe verweving tussen die elementen komt nog steeds niet voldoende naar boven en ik verwacht dat ontwerpers daar juist wat extra sturing bij kunnen gebruiken. Als bij het ontwerp vervolgens ook nog rekening moet worden gehouden met andere factoren oa. de wateropgave, economische factoren en de ecologische opgave, wordt deze lagenbenadering bovendien zo complex en ongebruiksvriendelijk, dat het model terzijde geschoven zal worden.

De landschapsbiografie

De landschapsbiografie is een vrij recent ontwikkelt concept waarin een groot aantal cultuurhistorische elementen en karakteristieken kunnen worden gevat. De biografie komt voort vanuit een geheel nieuwe opvatting over het 'ontwerpen met erfgoed' die met name door inspanningen vanuit het Belvederebeleid ontstonden. Uitgangspunt van de methode wordt 'niet zozeer gevormd door de sectorale beschrijving van afzonderlijke cultuurhistorische relicten, maar juist door hun historische context en het historisch verhaal achter de relicten. Uitgangspunt is kortom de levensgeschiedenis van het landschap'.[8]

In een landschapsbiografie worden verschillende methoden benut om een groter publiek (bewoners, professionals van andere disciplines, etc.) te laten zien wat de geschiedenis is van het landschap. Meestal worden hiervoor verschillende presentatievormen gebruikt, zoals een fotoverslag, een kaart, een (veldnamen/water/ecologische) -atlas of een puur narratieve vorm.

Deze veelheid aan presentatievormen maakt het mogelijk om voor elk soort historische laag, dus ook de onzichtbare en/of immateriële lagen, zoals archeologische objecten in de bodem, plekgebonden verhalen, toponiemen, etc, de geschiktste vorm te kiezen. De verschillende, historische tijdslagen kunnen dan ook zichtbaar en/of deelbaar gemaakt worden binnen een landschapsbiografie. In dat opzicht is het een veel rijker en geschikter concept om de cultuurhistorische waarde te duiden dan bijvoorbeeld een cultuurhistorische waardenkaart. Overigens vormt een cultuurhistorische waardenkaart vaak een onderdeel van de landschapsbiografie.

Toch zitten er ook haken en ogen aan het benutten van een landschapsbiografie voor de vertaling naar het ruimtelijk ontwerp. Dit komt vooral doordat niet al die (presentatie)vormen even gemakkelijk te benutten of interpreteren zijn. Een ontwerper heeft concrete uitgangspunten nodig voor beslissingen om iets te doen of juist na te laten. Data die worden gepresenteerd in brede inventarisaties bieden daarvoor onvoldoende houvast.[9] In een landschapsbiografie worden niet alleen de materiele, culturele waarden vastgelegd, maar vaak ook de immateriële. Deze zijn veel lastiger te concretiseren, zeker op regionale schaal.

Het is sterk de vraag in welke mate de veelheid aan kennis toegepast kan worden in het ruimtelijk ontwerp. De ervaring met het ontwerpen met een landschapsbiografie is nog te klein om hier echt goede uitspraken over te doen. Wel kan aan de hand van enkele voorbeelden een indruk gegeven worden van de problematiek en de kansen.

Zandstad

Op de website Zandstad.nl (afb. 1.5) is zowel historisch als actueel materiaal te vinden dat is verzameld ten be-

4. Gemeente Tilburg, 2008, Ontwerp Structuurvisie Noordoost 2020.
5. Projectteam Usseler Es, 2010, De lagenbenadering van de Usseler Es.
6. Provincie Noord-Holland, 2010, Leidraad Landschap en Cultuurhistorie.
7. Deheane, M., Doevendans, K., Zwart, de B., Beelen, K. en Meulder, de, B., 2010, De kaart, het landschap en alle lagen ertussen (essay uit Geschiedenis en ontwerp).
8. Kolen, J., 2005, De biografie van het landschap - drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed.
9. Korthals Altes, W. en Valk, van de, A., 2010, Ruimtelijke ordening en cultuurhistorie: een instrumenteel en planologisch perspectief (essay uit Geschiedenis en ontwerp)

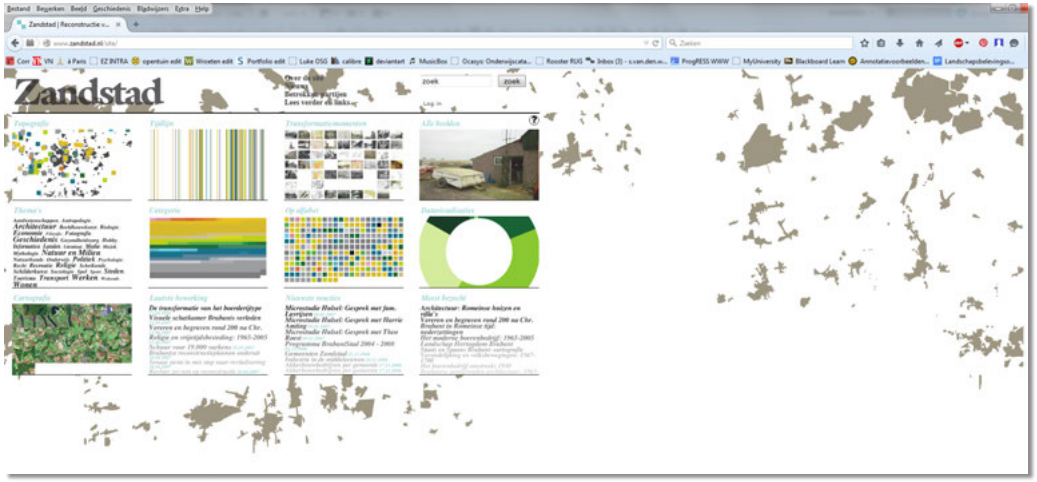

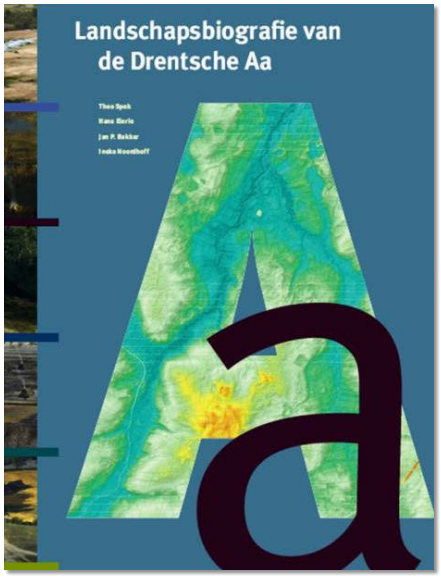

Afb. 1.3 Boven
Website van het kennisproject Ontwerpen met een biografie van de Zandstad, *geraadpleegd juli 2015*
Afb. 1.4 Onder
De landschapsbiografie van de Drentsche Aa, een lijvig boekwerk dat de rijkgelaagde historie van het Drentse landschap beschrijft, is op het moment van schrijven net verschenen en slechts ten dele in de ontwerppraktijk gebruikt.

hoeve van het kennisproject Ontwerpen met een biografie van de Zandstad. Het doel van de website is tweeledig. Ten eerste is de website gericht op het omzetten van recent verworven wetenschappelijke inzichten in de beeldvorming van het verleden van de Brabantse zandgronden in een praktisch experiment. Dit experiment is, als tweede doel, gericht op de relaties tussen door historici aangedragen (materiële en immateriële) beeldvorming van concrete gebieden en de actuele ontwerpopgaven in die gebieden.[10] Met andere woorden: met deze website wordt geprobeerd precies *dat* te doen wat ik in dit rapport wil onderzoeken, namelijk een werkwijze ontwikkelen waarmee de kennis van historici het best ontsloten kan worden. Kortom: de zoektocht naar een presentatievorm waarmee die kennis binnen het ruimtelijk ontwerp kan worden geïntegreerd.

Interessant aan de website is dat er op veel verschillende wijze informatie wordt ontsloten en aangeboden. Voor het verzamelen is ruim twee jaar uitgetrokken. Een belangrijke opgave van het zandstadexperiment was een betere afstemming van vraag en aanbod.[11]

Of ze daarin geslaagd zijn is een grote vraag. De hoeveelheid informatie die ontsloten wordt op deze site is overweldigend, maar zoals vaak gebeurt bij historici, bestaat de informatie vooral uit teksten. De informatie waar de ontwerper naar zoekt, namelijk historisch kaartmateriaal, cultuurhistorisch-ruimtelijke analyses, historisch beeldmateriaal, historische ordeningsprincipes, etc. zijn niet aanwezig of extreem goed verstopt. De grote hoeveelheid korte teksten kunnen inspiratie opleveren, maar de rode draad, die inzicht kan geven in de historische gelaagdheid, ontbreekt. Men geeft aan de gebruiker centraal te stellen, maar ik vraag me persoonlijk af of de ontwerper als belangrijke gebruikersgroep wel intensief genoeg is geraadpleegd. Zelf heb ik het vermoeden dat dit project grotendeels gevoed is vanuit de historische disciplines en te weinig vanuit de ontwerpdisciplines. Harde cijfers

10. Zandstad.nl>over deze site, *geraadpleegd op 13 juli 2015*
11. Burgers, I., Pijl, van der. S, 2010, Een digitale biografie van de Zandstadregio: concept en visualisatie (essay uit Geschiedenis en ontwerp)

hierover ontbreken echter. In het boek Geschiedenis en ontwerp wordt een volledig hoofdstuk gewijd aan het project Zandstad, maar wordt er vooral 'om de hete brij' heen bewogen. De auteurs zijn grotendeels historici, soms planologen en stedenbouwkundigen, maar dan betreft het vooral academici die zelf niet ontwerpen, maar deze disciplines onderwijzen. Het ontsluiten van de enorme hoeveelheid informatie via allerlei intuïtieve zoekmethodes krijgt in dit hoofdstuk meer aandacht dan hoe deze website nu eigenlijk gebruikt kan worden bij het ruimtelijk ontwerp. De output, zoals de mogelijkheden om digitale kaarten te maken vanuit grote hoeveelheden statistische informatie, is erg creatief, maar tegelijkertijd weinig praktisch. Het helpt een ontwerper niet het landschap en de gelaagdheid te snappen. Het maakt het er eigenlijk alleen maar complexer op.[11]

De landschapsbiografie van de Drentsche Aa (Afb. 1.6) heeft een traditionelere boekvorm, wat misschien nadelen heeft wat betreft zoekmogelijkheden, maar het geeft wel een overzichtelijk beeld van de beschikbare informatie en heeft een heldere indeling. De informatie in de biografie is erg gelaagd. Er wordt een goed overzicht gegeven van het grote geheel, de context. De verdiepende thema's zijn bijzonder verrijkend. Voor de ontwerper is dit boekwerk, in ieder geval op het eerste oog, veel eenvoudiger te raadplegen dan de website Zandstad.nl en is dan ook veel eenvoudiger te gebruiken binnen het ontwerpproces. Hierbij is wellicht niet alle informatie ruimtelijk te vertalen, maar er is genoeg dat wél toepasbaar is. Het ontbreken van een dvd of digitale database waarin alle kaarten uit het boek in hoge resolutie en een uniforme schaal te raadplegen en downloaden zijn, zou echter nog een welkome aanvulling zijn.

Hoe deze laatst genoemde biografie zijn toepassing gaat vinden binnen het ruimtelijk ontwerp moet zich nog bewijzen en is een onderzoekstraject op zichzelf waard. Delen van deze biografie hebben, ruim voor het verschijnen van het boek, al wel hun weggevonden naar de ontwerppraktijk en zijn door met name Strootman Landschapsarchitecten ingezet bij ontwerpopgaven in dit gebied. Verderop in dit rapport ga ik daar verder op in.

1.3 De complexe, historische gelaagdheid in kaart brengen

De vertaling van zo'n sterk gelaagde landschapsbiografie, waarin zowel materiele als immateriële cultuurhistorische waarden in verweven zijn, vraagt nogal wat van de ontwerper. Dat geldt met name als het niet zozeer de bedoeling is zo'n landschapsbiografie als (min of meer vrijblijvende) inspiratiebron te gebruiken, maar wel als deze moet dienen als gelaagde 'onderlegger' voor het ontwerp, bedoeld om de cultuurhistorische waarden stevig te verankeren. Dit vraagt om een vrij specialistische kennis die de ontwerper vaak niet heeft. Dit is waarschijnlijk ook de reden waarom cultuurhistorische onderzoeken doorgaans niet ten volste worden benut. Onderzoekers en beheerders van databestanden klagen nu vaak dat de producten van hun werk onvoldoende worden gebruikt bij het ruimtelijk ontwerp, de planvorming en de realisatie van projecten.[12] Het onvoldoende kunnen 'lezen' van dergelijke databestanden of het gebrek aan tijd om de complexiteit ervan te kunnen doorgronden, maakt dat ze te vaak slechts deels gebruikt worden of helemaal terzijde worden geschoven. Dit berust zeker niet op onwil vanuit de ontwerpende discipline.

Het probleem ligt vooral in het feit dat de uitkomsten uit deze 'producten' vanuit de historische disciplines vaak te complex (té gelaagd) is en daardoor moeilijk te visualiseren. Daarom is de vraag hoe deze informatie wel goed te ontsluiten is. De data die via GIS-applicaties kan worden ontsloten (oa. in cultuurhistorische waardenkaarten), heeft hierin veel te bieden en neemt daardoor een steeds grotere rol in binnen zowel de ontwerppraktijk als de onderzoekende disciplines. Echter, de ontwerpbureaus weten nog maar mondjesmaat om te gaan met deze technieken, omdat GIS een relatief nieuw vakgebied is. De meest ervaren ontwerpers hebben (nog) geen GIS-training gevolgd. Een nieuwe, recent afgestudeerde generatie ontwerpers moet deze transformatie binnen de ontwerppraktijk in werking zetten. Maar zelfs als dat lukt, ben je er nog niet, want ook met GIS- datasets blijft het lastig om specifiek de historische gelaagdheid van het landschap goed in kaart te brengen. Ik heb tot dusver in ieder geval nog geen echt goede voorbeelden gevonden.

Voor wat betreft het concept van de landschapsbiografie zijn er meer mogelijkheden om de informatie te ontsluiten en aan te leveren bij de ontwerper, maar ook daarin schuilen problemen. Want hoe kwantificeer je immateriële waarden in een product dat leesbaar is voor de ontwerper? Hoe laat je de symbolische waarde van landschappen zien? Hoe kan je rekening houden en ontwerpen met archeologische verwachtingen in het landschap? Kortom: hoe laat je de complexe, historische gelaagdheid (en de verweving van die lagen) van het landschap zien.

Deze vertaalslag vraagt niet alleen om een nauwere samenwerking tussen de disciplines, maar misschien ook om een verdergaande voorbereiding van de onderzoeksuitkomsten vanuit de historische disciplines. Het simpelweg ontsluiten van de informatie is niet voldoende. Er moet nagedacht worden over hoe die informatie op een voor de ontwerppraktijk bruikbare wijze kan worden ontsloten, hetzij in kaarten, hetzij in andere presentatievormen die de gelaagdheid en de samenhang in 'kaart' kunnen brengen. Het is een wisselwerking. De ontwerper maakt zich historische concepten en context eigen en de historicus verdiept zich in de inpassing daarvan in een toekomstige ruimtelijke situatie.[13]

11. De ontwerpervaringen met de biografie van Zandstad zijn de moeite van het verder onderzoeken waard. In 2006 is deze biografie de aanzet geweest voor een ontwerpsessie met studenten van verschillende ontwerpopleidingen, waaronder WUR en TU Delft. De resultaten lijken niet meer dan een vingeroefening, want écht ontworpen is er niet. De statistische, planologische informatie, waar er veel van is opgenomen in de biografie, lijkt intensiever gebruikt dan de cultuurhistorische. Sporen uit het verleden zijn niet blootgelegd of in context geplaatst. Opvallend is dat Berno Strootman, zijdelings betrokken bij dit project, an afronding van Zandstad.nl gewerkt heeft aan een inrichtingsplan in deze regio, maar daarbij geen gebruik heeft gemaakt van deze biografie, maar van de expertise van het Kenniscentrum Landschap. Tijdens het interview is dit onderwerp niet aan bod gekomen, maar het maakt wel nieuwsgierig. Hoe succevol is dit project nu echt gebleken en zijn ze geslaagd in hun opzet?
12. Korthals Altes, W. en Valk, van de, A., 2010, Ruimtelijke ordening en cultuurhistorie: een instrumenteel en planologisch perspectief (essay uit Geschiedenis en ontwerp)
13. Roymans, N., Kolen, J., Bazelmans, J., 2010, Archeologie, landschappen en erfgoed (essay uit Geschiedenis en ontwerp)

1.4 Onderzoeksvraag en deelthema's

De hoofdvraag bij dit onderzoeksrapport luidt:

Hoe is de historische gelaagdheid, en de verschillende vormen daarvan - zowel de materiele, zichtbare sporen als de immateriële geschiedenis - vast te leggen in een vorm die makkelijk geïntegreerd kan worden bij het ruimtelijk ontwerp?

Deelvragen zijn:

Hoe wordt in de huidige ontwerppraktijk omgegaan met culthistorische bronnen en welke materialen (kaarten, inventarissen) worden wel gebruikt en welke niet?

Hoe is de wisselwerking tussen historici en ontwerpers en hoe zou deze verbeterd kunnen worden?

Wat schort er aan de vertaalslag van historische informatie naar voor het ruimtelijk ontwerp inzetbaar materiaal en hoe zou het beter kunnen?

Welke methodes/werkwijzen worden in de ontwerppraktijk gebruikt om te kunnen ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid?

Wat kunnen we uit deze methodes leren om de uitwisseling van kennis tussen historici en ontwerpers te verbeteren?

1.5 Afbakening van het onderzoek

Dit onderzoeksrapport is onderdeel van het premasterprogramma om toegelaten te worden tot de master Landschapsgeschiedenis. Qua studiebelasting heeft het een bescheiden omvang. Daar het onderwerp zich leent om zowel de breedte als de diepte in te gaan, is een duidelijke afbakening nodig.

De hoofdvraag van dit onderzoek vraagt om een tweezijdige belichting, waarbij zowel de input van ontwerpers als die van historici vereist is. De focus in dit rapport ligt echter vooral op de ontwerpende discipline. De inbreng vanuit de historische disciplines zal beperkt zijn. Dit wordt deels opgevuld vanuit literatuur, wat redelijk goed te doen is, daar historici naar verhouding veel geschreven bronnen over dit onderwerp hebben geproduceerd. Deels, en daar ben ik mij van op de hoogte, is het ontbreken van goede reflectie vanuit de historische disciplines een gemis.

De belangrijkste motivatie voor dit rapport is (historici) inzage te geven in hoe ontwerpers omgaan met cultuurhistorische informatie en daarmee handvaten te verschaffen in hoe dit proces beter gestroomlijnd kan worden.

Dit onderzoeksrapport zal een aanzet zijn tot verder onderzoek dat ik in een later stadium van mijn studie wil oppakken, bijvoorbeeld ten behoeve van mijn masterscriptie.

1.6 Onderzoeksaanpak

Om de probleemstelling duidelijker te krijgen, met name vanuit het ontwerpende perspectief, is aanvullend onderzoek nodig. Dit wil ik verkrijgen aan de hand van een aantal interviews met ontwerpers en historici die veel ervaring hebben met het vormgeven aan cultuurhistorisch waardevolle tuinen, dorpen en/of landschappen. De transcripties van deze interviews vormen vervolgens de belangrijkste bron voor hoofdstuk 2 (Omgaan met cultuurhistorische gelaagdheid). Indien nodig worden aanvullende literatuurbronnen gebruikt.

Een tweede, minstens net zo belangrijk type bron bestaat uit een aantal plannen van de geïnterviewde ontwerpbureaus die ik probeer te ontrafelen om zo de methodes die ze gebruiken bij het ontwerpen aan historisch rijkgelaagde gebieden in kaart te kunnen brengen. De resultaten zijn verwerkt in hoofdstuk 3 (Ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid in de praktijk).

Met behulp van de resultaten uit hoofdstuk 2 en de analyse van methodes uit hoofdstuk 3 probeer ik in hoofdstuk 4 (Analyse van de methodes – een universele methode?) tot een aanzet te komen van een meer algemeen toepasbare werkwijze voor het omgaan met cultuurhistorische gelaagdheid.

Hoofdstuk 5 (Conclusies en aanbevelingen) zal korte en bondige handvaten verschaffen voor verschillende aanvullende doelgroepen, met name opdrachtgevers, beleidsmakers en het onderwijs.

HOOFDSTUK 2

Omgaan met cultuurhistorische gelaagdheid

2.1 Een korte introductie van betrokken historici en ontwerpers

Voor dit onderzoek is de kennis en ervaring benut van enkele toonaangevende ontwerpers en historici binnen het vakgebied. Allen hebben brede ervaring en affiniteit met historisch sterk gelaagde landschappen. Geïnterviewd zijn:

- **Henk van Blerck**, landschapsarchitect en eigenaar van ontwerp- en adviesbureau Schokland, landschap, ontwerp en verhaal. Van Blerck heeft een grote affiniteit voor cultuurhistorie. Hij beschouwt het landschap als een boek, waarin al veel is geschreven. Voor hem gaat het om het verhaal dat mensen in het landschap lezen. Dat kan natuurlijk cultuurhistorie zijn, maar het landschapbestaat uit vele histories. De culturele lagen die landschapsontwerpers lezen en laten lezen in het landschap horen daar ook bij. Van Blerck's ontwerpen hebben een poëtische inslag.
- **Theo Spek**, historisch geograaf en hoogleraar Landschapsgeschiedenis, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Kenmerkend voor zijn werk is de interdisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis. Hierbij combineert hij historische, geografische, bodemkundige, archeologische, ecologische en naamkundige onderzoeksmethoden met elkaar en smelt deze samen tot een samenhangend verhaal over het landschap en haar geschiedenis. Deze kennis wordt breed toegepast in landschapsbeleid, ruimtelijke ordening, natuurbeheer en erfgoedzorg.
- **Els van der Laan**, landschapsarchitect en eigenaar van Bureau No.ordpeil. De gebreken die Van der Laan ondervond bij het werken met de cultuurhistorische (waarde)kaart, een instrument dat veel provincies inmiddels gebruiken om de cultuurhistorische elementen in hun regio in kaart te brengen en eventueel op waarde te stellen, hebben haar en haar team ertoe aangezet om een betere en meer inzichtelijke methode te ontwikkelen om de cultuurhistorische karakteristieken van dorpen en landschappen in kaart te brengen: Het DNA van Dorp en Landschap.
- **Hank van Tilborg**, landschapsarchitect en partner bij H+N+S landschapsarchitecten. H+N+S ontwikkelde een eigen methodiek voor het omgaan en ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid. Ontwerpen is nooit een wiskundig verhaal of een standaardrecept. De manier waarop H+N+S een ontwerpopgave aanvliegt is steeds anders, maar daarbij volgt het bureau wel steeds een zelfde, haast wiskundige methodiek. De uitkomsten hiervan vormen de basis voor de ontwerpkeuzes.
- **Anneke Coops**, landschapsarchitect bij Het Oversticht. Haar (cultuurhistorische) kennis over erven, boerderijen en het buitengebied zet zij volop in tijdens haar werk als ervenconsulent, waarbij zij eigenaren van historische erven adviseert over de inrichting ervan.
- **Suzanne Wentink**, archeoloog, werkzaam als projectleider bij Het Oversticht. Haar missie is om archeologie goed zichtbaar te maken binnen de ruimtelijke ordening.
- **Berno Strootman**, landschapsarchitect en eigenaar van Bureau Strootman. Berno heeft naam gemaakt met onder andere de landschapsvisie voor de Drentsche Aa en inrichtings- en beheerplannen voor deelgebieden binnen de Drentsche Aa. Hiervoor heeft hij intensief samengewerkt met historici, wat heeft geleid tot een unieke methodiek.

Afb. 2.1 t/m 2.7 Van linksboven naar onder in leesrichting
Henk van Blerck, Theo Spek, Els van der Laan, Henk van Tilborg, Anneke Coops, Suzanne Wentink, Berno Strootman

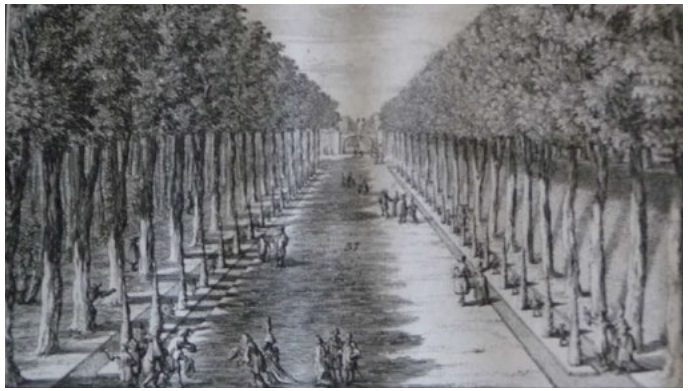

Afb. 2.8 Boven
Veldwerk is bij alle bureaus een belangrijk onderdeel van de ruimtelijk historische analyse.
Afb. 2.9 Onder
Behalve historisch kaartmateriaal worden ook allerlei andere bronnen gebruikt om een beter inzicht te krijgen in de historische gelaagdheid en de geschiedenis van een plek.

2.2 De huidige praktijk

Om verschillende redenen doen veel ontwerpbureaus (een groot deel van) het cultuurhistorisch onderzoek zelf. Het gebrek aan voldoende budget is daar één van, maar er liggen ook andere redenen aan ten grondslag, met name de niet altijd even soepele uitwisseling tussen historici en ontwerper en het gebrek aan afstemming tussen het historisch en ruimtelijk onderzoek. Deze problematiek zal ik in de volgende paragrafen bespreken. Voor deze paragraaf beperk ik mij tot het (beperkt) geven van inzage hoe de ontwerpbureaus dit cultuurhistorisch onderzoek aanpakken en welke bronnen en instrumenten gebruikt worden. Dit verschilt sterk per bureau.

Bureau No.ordpeil
Bij Bureau No.ordpeil bestaat het team behalve uit ontwerpers ook uit een landschapshistoricus (Willemieke Ottens). Zij neemt het historisch perspectief voor haar rekening en doet hiervoor ook archiefonderzoek. Els van der Laan verzorgt het ruimtelijk perspectief. Veldwerk is heel belangrijk voor zowel het historisch perspectief als het ruimtelijk perspectief en wordt dan ook vaak samen uitgevoerd. Een stedenbouwkundige (Jelmer Bokma) verwerkt dit materiaal - indien nodig - in helder leesbaar kaartmateriaal.

Het Oversticht
Ook bij het Oversticht, waar de nadruk meer ligt op cultuurhistorisch advies en in veel mindere mate bij het ontwerp, bestaat het team uit meerdere disciplines en zijn historici zelfs in de meerderheid. Anneke Coops en Suzanne Wentink geven aan dat het cultuurhistorisch onderzoek vrijwel altijd begint met kaartstudie. Daarbij gaan ze – indien mogelijk - veel verder terug dan de kaarten vanaf 1850. Daarnaast wordt gewerkt met diverse andere bronnen. Oude etsen worden bijvoorbeeld gebruikt om steden te reconstrueren. Het veldwerk is een heel belangrijke aanvulling hierop en wordt gebruikt om oude sporen die worden aangetroffen op kaarten in het veld te lokaliseren.

Bij deze multidisciplinaire bureaus is het heel vanzelfsprekend om een sterke integratie te hebben tussen historisch onderzoek en ruimtelijk onderzoek. De trajecten zijn hier ook sterk verweven en er wordt ruimschoots gebruikgemaakt van elkaars expertise.

Strootman Landschapsarchitecten
Het team van Strootman Landschapsarchitecten bestaat niet uit historici, maar het bureau heeft inmiddels wel een goed netwerk van externe historici waar goed mee samengewerkt wordt. Doordat het bureau tijdens het Belvederetijdperk naam wist te maken met projecten met een sterke, cultuurhistorische gelaagdheid, heeft Strootman relatief veel projecten weten te realiseren waarin, mede dankzij subsidies, budget was opgenomen voor een goede integratie van cultuurhistorische waarden. Nu de Belvedere-subsidies er niet meer zijn, is dit een stuk lastiger geworden.

Om met beperkte budgetten nog zoveel mogelijk kennis te vergaren, probeert Strootman te achterhalen of er gebiedskenners zijn die in relatief korte tijd veel informatie kunnen aanleveren en tijdens een gezamenlijk veldbezoek in staat zijn hun kennis te delen. Die gebiedskenners zijn helaas niet voor elke regio beschikbaar. Voor het uitwisselen en verwerken van die kennis - gericht op gebruik ervan binnen het ontwerpproces - heeft Strootman Landschapsarchitecten een eigen methode ontwikkeld die besproken wordt in hoofdstuk 3.

Bureau Schokland
Ook Henk van Blerck, die in principe als éénpitter werkt, probeert – ook als er geen budget is - externe kennis binnen te halen tegen zo laag mogelijke kosten. Als een gemeente hem de opdracht geeft een landschapsplan te maken, zorgt hij er bijvoorbeeld voor dat er in de klankbordgroep een historische vereniging zit. “Zo’n vereniging werkt misschien niet altijd even wetenschappelijk, maar beschikt over zoveel lokale kennis, die zuig ik dan helemaal op”, aldus Henk van Blerck. Hij geeft verder aan veel te leren van het zelf doen van onderzoek en kan uren besteden aan het bestuderen van kaarten. Verder gebruikt hij schilderijen en soms ook romans om de verhalen uit het landschap te destilleren. Het ruimtelijk kunnen analyseren en het leggen van creatieve verbindingen stelt hem vaak in staat meer in het landschap te kunnen lezen dan historici kunnen. Een nadeel is dan wel dat dit niet helemaal wetenschappelijk te onderbouwen is, maar daar heeft Van Blerck geen moeite mee. Een landschapsarchitect hoeft zich immers niet te onderwerpen aan dezelfde strenge regels als een wetenschapper.

H+N+S
Dit bureau heeft heel verschillende ervaringen opgedaan met het werken met historici. Het gebrek aan ruimtelijk inzicht bij de meeste historici maakt dat het bureau de meeste cultuurhistorische analyses zelf nogmaals doet, maar dan om het ruimtelijk perspectief te belichten. Het bureau verzamelt en gebruikt hiervoor ontwerptekeningen, kaarten, oude foto’s, oude correspondentie, etc., alle bronnen die kunnen bijdragen om een ruimtelijke analyse te maken. H+N+S ontwikkelde een eigen methode om die kennis te vertalen. Deze wordt besproken in hoofdstuk 3.

2.2.1 Toepassing van instrumenten

De cultuurhistorische waardenkaart
Het grootste deel van de ontwerpers geeft aan niet veel te kunnen met een cultuurhistorische waardenkaart. Els van der Laan geeft aan deze wel te gebruiken, maar meer als beleidskaart dan voor de ruimtelijke analyse. Cultuurhistorische (waarden)kaarten geven doorgaans geen of nauwelijks inzicht in de gelaagdheid en de samenhang, maar bestaat simpelweg uit een weinig inzichtelijke verzameling punten, lijnen en vlakken. De gebreken die bureau No.ordpeil ondervond bij het werken met de cultuurhistorische (waarde)kaart, een instrument dat veel provincies inmiddels gebruiken om de cultuurhistorische elementen in hun regio in kaart te brengen en eventueel op waarde te stellen, heeft dit bureau er al in 2004 toe aangezet om een betere en meer inzichtelijke methode te ontwikkelen om de cultuurhistorische karakteristieken van dorpen en landschappen in kaart te brengen: Het DNA van Dorp en Landschap. Deze wordt besproken in hoofdstuk 3.

De lagenbenadering
Opvallend is dat de lagenbenadering in verschillende variaties terugkomt bij de ontwerpbureaus. Het oorspronkelijke model, dat tussen 1996 en 1998 geconstrueerd werd door De Hoog, Sijmons en Verschuuren, blijkt – maar dat was al duidelijk – niet geschikt om de cultuurhistorische gelaagdheid in kaart te brengen, maar het letterlijk uiteen rafelen van landschappen in tijdslagen, te beginnen bij de laag van de natuurlijke ondergrond en de ontstaansgeschiedenis daarvan, blijkt heel werkbaar. Dit levert een kaartenreeks op, voor elke tijdsperiode een eigen kaart , steeds in dezelfde schaal. Op deze kaarten zijn de (nog bestaande) sporen uit die tijdsperiode weergegeven. Door de tijdslagen uit elkaar te trekken, geven de kaarten een beter inzicht in de samenhang van de sporen.

De landschapsbiografie
Met uitzondering van Strootman Landschapsarchitecten was er onder de ontwerpers nog geen ervaring met het werken met een landschapsbiografie en zelfs Strootman Landschapsarchitecten heeft nog geen gebruikgemaakt van de rijke gelaagdheid van zo’n biografie. Ten tijde van de projecten in het Drentsche Aa-gebied was de biografie nog niet zo ver uitgewerkt als nu het geval is. Wel blijkt dat er nog geen echt goede methoden zijn om de onzichtbare, immateriële, cultuurhistorische waarden in het ontwerp te integreren. Deze kunnen soms dienen ter inspiratie, zoals toponiemen, maar het is lastig ze echt onderdeel te maken van het ontwerp.

2.2.2 Problematiek

Beperkt perspectief
Vrijwel alle geïnterviewden gaven aan dat er binnen de landschapsarchitectuur vaak een te beperkte visie is op de gelaagdheid van het landschap. Tijdens de opleiding wordt (of werd) er te weinig aandacht besteed aan dit the-

ma. Studenten aan ontwerpende opleidingen wordt vooral geleerd om historisch onderzoek te doen met behulp van kaarten. Pas vanaf ongeveer 1850 zijn er landsdekkende, topografische kaarten beschikbaar. Wie uitsluitend kijkt naar deze kaarten, gaat voorbij aan heel veel tijdslagen en onderzoekt uitsluitend de tijdslagen van de laatste anderhalve eeuw. Veel ontwerpers die ik gesproken heb, gaven aan ook zo te zijn begonnen, maar gaandeweg wel de nodige bagage te hebben opgepakt. Een greep uit de citaten:

"Het eerste plan waaraan ik werkte was een plan voor De Langstraat dat heette 'Lange lijnen in een gelaagd land'. Toen ik daar een presentatie over hield, bleek er een archeologe in de zaal te zitten die mij terecht vroeg of ik net als alle andere landschapsarchitecten alleen ging kijken naar de kaart van 1850, want dan had ik toch wel een probleem. Daar had ze absoluut een punt. […] Er lijkt een soort veronderstelling te bestaan dat er voor 1850 geen informatie is, althans niet gebiedsdekkend. Zo'n opleiding duurt natuurlijk maar een paar jaar, waarin van alles geleerd moet worden, maar ik vind wel dat je landschapsarchitecten ervan bewust moet maken dat de geschiedenis van een landschap veel verder teruggaat en ook de menselijke invloed op die ontstaansgeschiedenis veel verder teruggaat dan de negentiende eeuw."
Berno Strootman

"Tijdens mijn studieperiode was ik bevriend met een fysisch geograaf en het viel mij op – toen ik met zijn studiegenoten het landschap inging - hoe nieuwsgierig zij het landschap bekeken. Het proberen bepaalde lijnen of elementen te verklaren. Dat leerden we in Wageningen helemaal niet op die manier. Tijdens de opleiding werd toch vooral gerefereerd aan de topografische kaarten vanaf 1850. [..] In mijn werk is het heel belangrijk dat ik een goede kennis heb van de verschillende landschapstypen en hun ontstaansgeschiedenis. Neem bijvoorbeeld de esdekken. Die zijn eeuwenoud en gaan veel verder terug dan de kaarten van 1850."
Anneke Coops

"Archeologen moeten er altijd hard om lachen dat landschapsarchitecten enkel teruggrijpen op de kaarten tot 1850. Ik vind het heel vanzelfsprekend dat je veel verder terugkijkt dan die kaarten en ook de geomorfologie en de occupatiegeschiedenis bestudeert. Waarom zijn mensen op een bepaald moment in de tijd daar gaan wonen en hebben ze zich later weer verplaatst? Het prehistorische landschap is er nu natuurlijk niet meer, zo reëel moeten we wel zijn, maar die prehistorische boerderijen vind je nooit op willekeurige plekken. Daar zit een logische ontwikkeling achter. Wij kijken dus nog weer verder terug dan in de meeste disciplines gebruikelijk is."
Suzanne Wentink

Opdrachtgever aan zet
Alle betrokkenen hebben een grote affiniteit met de cultuurhistorie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat alle geïnterviewden het cultuurhistorisch onderzoek erg serieus nemen. Dat geldt helaas niet voor het hele werkveld. De huidige praktijk, zoals deze hier in dit onderzoeksrapport omschreven wordt, is dan ook enigszins gekleurd. Geïnterviewden geven aan het cultuurhistorisch onderzoek dusdanig belangrijk te vinden dat, ook als de opdrachtgever de cultuurhistorie niet belangrijk genoeg vinden om extra budget beschikbaar te stellen om de cultuurhistorische waarden te onderzoeken, de betrokken ontwerpers dit – zij het op iets beperktere schaal en met beperktere middelen – zelf en in (onbetaalde) eigen tijd zullen uitvoeren.

Zo liet Henk van Blerck weten: "Soms werk ik samen met een cultuurhistoricus, maar dan moet je maar net in de luxepositie zitten dat dit kan. Dat ligt vaak vooral aan de opdrachtgever en of deze daar budget voor ter beschikking stelt. Als er geen budget voor is, dan ga ik toch zelf op zoek naar de historie van het gebied, desnoods in mijn 'eigen' tijd, omdat ik het te belangrijk vind om te laten liggen."

Ook Berno Strootman geeft aan momenteel voor een project in België waar maar weinig budget beschikbaar is voor cultuurhistorisch onderzoek zelf ook te investeren: "We proberen zo ver te gaan als we kunnen. Hierbij doen we veel op eigen kosten. Het is ons eerste plan in die categorie in Vlaanderen en willen het graag goed doen."
Dit is erg nobel en getuigt van een grote betrokkenheid, maar het gegeven op zichzelf is tegelijkertijd ook alarmerend. Het betekent dat opdrachtgevers de cultuurhistorische waarde niet waardevol genoeg achten om te laten onderzoeken. Het betekent ook dat ontwerpers met minder affiniteit met cultuurhistorie geen of nauwelijks moeite zullen doen om de historische gelaagdheid van het landschap in kaart te brengen.

Post-Belvedere
Zonder budget voor cultuurhistorisch onderzoek is de kans bovendien minimaal dat een (externe) historicus wordt ingeschakeld, want deze zou dan ook 'uit eigen zak' betaald moeten worden. Heel anders verliep dit tijdens het tien jaar durende Belvedere-programma. Dit innovatieprogramma is opgezet met het doel de inzet van cultuurhistorie bij ruimtelijke transformaties te stimuleren en in te bedden in de praktijk van alledag. Hiervoor heeft het rijk in de periode 1999-2009 ruim 400 projecten gesubsidieerd.[14] Een groot deel van de in hoofdstuk 3 besproken methodes voor ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid zijn in die periode, met behulp van subsidies, ontwikkeld.

Nu de subsidies zijn weggevallen, worden deze methodes nog steeds toegepast door de ontwerpers die verantwoordelijk waren voor de ontwikkeling ervan. Ze hebben daarmee – zoals beoogd was met dit subsidieprogramma - een weg gevonden binnen de ontwerppraktijk van alledag, althans op deze ontwerpbureaus. De kracht van de methodes is dat ze een goed hulpmiddel vormen om te kunnen ontwerpen aan historisch rijk gelaagde tuinen, dorpen en landschappen, maar dat gaat niet vanzelf. Om de methodes te kunne toepassen, moeten de ontwerpers nog altijd 'gevoed' worden met kennis over die cultuurhis-

14. Witsen, P.P., Dings, M., Projectbureau Belvedere, 2009, BELVEDERE.NU - Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling

torische gelaagdheid. Als er geen budget is om die kennis op peil te brengen, hetzij door externe historici in te schakelen, hetzij door eigen onderzoek, dan is de 'voeding' te mager en wordt er dus ook niet optimaal gebruik gemaakt van de mogelijkheden. Als de cultuurhistorische waarden niet goed in kaart gebracht worden, betekent dit dat er kansen gemist (kunnen) worden en dat er uit onwetendheid waardevolle historie verloren kan gaan.

De door Strootman Landschapsarchitecten ontwikkelde methode, die nu ook voor het project in België wordt ingezet, maar dan zonder subsidies, verloopt veel moeizamer. Strootman vertelt: "Een groot verschil is dat de Nederlandse projecten met behulp van subsidies zijn uitgevoerd binnen het Belvedereprogramma. Dat programma is nu afgelopen en daarmee zijn helaas ook die projecten voorbij. Het project waar we in België aan werken moet eveneens zonder subsidie worden uitgevoerd. De betrokken historisch geograaf en een historica werken bij Onroerend Erfgoed Vlaanderen en kregen van OEV twee maanden tijd om een aanzet tot een landschapsbiografie te maken. Dat lijkt veel tijd, maar over dit gebied, de Kempense Heuvelrug, is weinig kennis beschikbaar. Ze hebben dus veel veldwerk en archiefonderzoek moeten doen."

Het grootste probleem van deze tijd lijkt dus te draaien om een gebrek aan budget voor cultuurhistorisch onderzoek. Helaas lijkt het soms lastig om opdrachtgevers te overtuigen van het belang van cultuurhistorie. Zo laat Els van der Laan weten: "Ik verwonder mij vaak over al het moois dat we hebben vanuit het verleden, maar het blijkt soms erg lastig om aan opdrachtgevers duidelijk te maken dat het belangrijk is om dat te behouden en dat er - door het maken van nieuwe plannen - een nieuwe laag of een nieuwe toekomst aan het landschap toegevoegd gaat worden. Dat moet je met respect doen en dat kan alleen als je het verleden goed in kaart hebt gebracht."

Theo Spek vindt het een slechte ontwikkeling dat het cultuurhistorisch onderzoek zo weinig prioriteit krijgt. Dat zou echt anders moeten: "Dat er zo weinig budget besteed wordt aan cultuurhistorie is echt een gemiste kans. Zoveel geld hoeft het namelijk helemaal niet te kosten en je haalt er zoveel kansen uit. Als je als insider, als kenner van landschappen, ziet wat voor plannen er gemaakt worden en wat er dan allemaal gemist wordt, welke kansen men laat liggen, dan is dat echt zonde. Het ontwerptraject hoeft - door hier een cultuurhistorische analyse aan te koppelen - in principe niet veel duurder te zijn. Je krijgt alleen een iets andere verdeling van het totale budget."

Afb. 2.10 Boven
Pas vanaf 1830-1850 zijn er landsdekkende, topografische kaarten beschikbaar. Wie niet verder terugkijkt dan deze kaarten, mist een groot deel van de ontstaansgeschiedenis van het landschap

Afb. 2.11 Geheel boven
Terugkijken? (Stationsplein Hengelo, jaartal onbekend)
Afb. 2.12 Boven
Of vooruit kijken? (Stationsplein Hengelo, 2013, ontwerp Karres en Brands Landschapsarchitecten)

Afb. 2.13 Geheel boven
Terugkijken? (Thorbeckegracht Zwolle, jaartal onbekend)
Afb. 2.14 Boven
Of vooruit kijken? (Thorbeckegracht Zwolle, 2011)

2.3 Historisch perspectief vs. ruimtelijk perspectief

Terugkijken en vooruitkijken
In de inleiding van het boek 'Ontwerpen met geschiedenis' schrijven Koos Bosma en Jan Kolen over de samenwerking tussen de ontwerpende en de historische disciplines. Het belang van multidisciplinair werken en de uitwisseling van kennis tussen verschillende disciplines wordt door velen onderschreven, aldus de schrijvers, maar, zo vervolgen zij: "[…] hoe de interdisciplinaire processen zich precies voltrekken, blijft vaak in het ongewisse. Gewoonlijk zijn de historici, vanuit de aard van hun discipline, principieel achterwaarts gericht. Zij staan met de rug naar de toekomst, omdat zij de geschiedenis graag langdurig, grondig en uit een zuivere belangstelling voor het verleden bestuderen. Het liefst zetten zij hun zoektocht op papier, waarbij een boek als hoogtepunt van hun intellectuele zoektocht geldt."[15]

Met deze uitspraak worden historici als enigszins conservatief weggezet, wat opvallend is gezien het feit dat de auteurs zelf historici zijn (resp. architectuurhistoricus en archeoloog). Wellicht is dit gedaan om de tegenstelling kracht bij te zetten waarmee ze hun essay vervolgen: "De ontwerper heeft het vertrekpunt in het heden en is op het ontwerpen van een toekomstfragment gericht. Hoewel ook hij academisch is opgeleid […] en een opvatting over onderzoek aan de dag legt, heeft hij meestal geen budget voor historisch onderzoek. Hij wordt opgejaagd door een wedren met de klok. Ontwerpers schrijven weinig, maar analyseren des te meer door te praten, te tekenen en lo-

15. Bosma, K en Kolen, J., 2010, Kennis en communicatie (essay uit Geschiedenis en ontwerp)

caties te bestuderen."[16]

Iets verderop wordt de gemene deler benoemt: "Ontwerper en historicus delen een gevoeligheid voor ruimte, beeld en textuur (*genius loci* en *couleur locale*). Daar ligt hun belangrijkste raakvlak."[17]

Het verschil in perspectief ligt –ondanks dat ik persoonlijk van mening ben dat het niet zo zwartwit gesteld kan worden – aan de basis van problemen binnen de communicatie tussen beide disciplines.[18] Dit wordt ook duidelijk tijdens de gesprekken die ik voor dit onderzoek heb gevoerd.

Berno Strootman stelt: "Er bestaat een duidelijk onderscheid in vertrekpunt of je als ontwerper bezig bent met een plan voor de toekomst en dan probeert het landschap te snappen door te onderzoeken hoe het in elkaar zit, of wanneer je kijkt naar het verleden en probeert te verklaren hoe het heden in elkaar zit, wat er allemaal gebeurd is en probeert een zo integraal mogelijk beeld te schetsen van de ontstaansgeschiedenis. Dat is een wezenlijk ander perspectief. Je moet daarbij één van twee perspectieven innemen. Een landschapsbiografie zou ik zelf niet kunnen en willen maken, daarvoor is de inbreng van landschapshistorici echt onmisbaar."

Ruimtelijk versus historisch perspectief

Opvallend is dat – hoewel meer ontwerpers aangeven dat er een duidelijk verschil in perspectief is - niet alle ontwerpers aangeven dat dit perspectiefverschil uitsluitend terug te leiden is op het terugkijken van historici en vooruitkijken van ontwerpers, maar eerder ligt in het feit dat het historisch perspectief een andere is dan het ruimtelijk perspectief. Zo liet Els van der Laan weten: "Ruimtelijk denken is anders dan historisch denken. Het zijn volgens mij twee verschillende hersenhelften. Ruimtelijk denkers zijn niet altijd ook goede onderzoekers en andersom. Het zijn verschillende talenten. Er zijn een aantal ontwerpers, zoals Patricia Debie en Jori Wolff, die hebben wel die combinatie en je merkt dan ook dat je daar makkelijker mee kan communiceren. Ik heb zelf natuurlijk ook een beetje die combinatie. Het ruimtelijk denken, vanuit de architectuur, dat krijg je niet zo één op één in de historische discipline."

Ook Hank van Tilborg merkt dit op: "Ik heb het idee dat landschapshistorici niet als een ontwerper kunnen kijken. Ze kijken niet naar ruimtelijke samenhang of het ontbreken daar van, althans niet primair. Als ontwerper ben je daarop gefocused. Je moet getraind zijn als ontwerper om als een ontwerper naar een oude plankaart te kunnen kijken. Je spreekt dan natuurlijk wel over ontworpen landschappen. Het is anders als het gaat om cultuurhistorische landschappen, maar dan moet je, denk ik, meer kijken als een civiel-technicus. Hoe zitten de landbouwsystemen in elkaar. Je gaat dan uiteindelijk toch weer uit van ruimtelijke systemen. Hoe zag dat eruit. Al een historicus het voorwerk doet, komt daar vermoedelijk toch iets anders uit, want die denkt niet in ruimtelijke systemen. Nuttige info, dat zeker, maar niet compleet.[…] Alles dat niet oorspronkelijk is, daar kunnen fouten in zitten. Ook in oude tekeningen van buitenplaatsen kunnen fouten zitten, soms bewust aangebracht, bijvoorbeeld op verzoek van de opdrachtgever, zodat de situatie net iets mooier of anders is weergegeven dan het in werkelijkheid was. Zelfs van een plantekening weet je niet of het precies zo is uitgevoerd. Daar kun je vaak wel achter komen als je ruimtelijk op zoek gaat naar sporen. Je kunt dan logisch proberen te beredeneren hoe het ooit geweest is."

Theo Spek beaamt dat veel historici moeite hebben met ruimtelijk analyseren, maar wil hierbij historici niet allemaal over één kam scheren. Er is, zo stelt hij, wel een groot verschil tussen (cultuur)historici en landschapshistorici en historisch geografen: "Historici bestuderen de geschiedenis, maar historisch geografen maken een combinatie tussen het bestuderen van de geschiedenis en het werken met kaarten. Die zouden wel ruimtelijk moeten kunnen analyseren. Landschapsgeschiedenis is wat dat betreft ook de enige studie waar die twee disciplines samen komen. Dat is weer heel anders dan bijvoorbeeld de studie Erfgoedstudies. Door de samenwerking met ontwerpers en ook kunstenaars kan je het verbreden van het perspectief nog verder stimuleren."

Berno Strootman geeft aan geen ervaringen te hebben met historici die niet met hem mee konden denken in het ruimtelijk aspect, maar beseft dat dit wel van groot belang is: "Je moet mensen hebben die hun vak overstijgen en zich kunnen en willen verplaatsen in wat een ontwerper is en doet en die zelfs de grens over te steken richting de ontwerpdiscipline om mij te vertellen wat zij vinden dat ik moet doen. Ik vind het erg mooi als mensen goed zijn in hun eigen vak, maar moedig grensoverschrijdend denken ook zeer aan."

16. Idem
17. Idem
18. Voor mijzelf ligt de motivatie om landschapsgeschiedenis te gaan studeren, vanuit mijn discipline als landschapsontwerper, vooral in dat ik (beter) wil leren het verleden in kaart te brengen om vanuit deze kennis te kunnen bepalen en sturen wat de toekomst gaat brengen. Deze insteek is juist heel toekomstgericht. Ik besef echter wel dat deze motivatie niet voor iedere historicus gelijk is, maar de weinig genuanceerde uitspraken in het essay verdienen op zijn minst enige nuancering.

2.4 In dialoog, de wisselwerking tussen historici en ontwerpers

Zowel de betrokken historici als ontwerpers pleiten voor een sterkere wisselwerking tussen historici en ontwerpers. In de huidige praktijk is het meestal zo dat er een serieel traject wordt doorlopen. Een historicus krijgt de opdracht de cultuurhistorische waarden van een bepaald gebied in kaart te brengen en deze in een rapport te verwerken. De ruimtelijke opgave is dan vaak nog niet eens goed vastgesteld. Als dit is afgerond, komt pas de ontwerper in beeld. Deze moet zich dan door een duimendikke cultuurhistorische analyse worstelen die grotendeels niet bruikbaar is bij het ontwerpproces en zit na afloop met vele vragen waar geen antwoord op is gekomen. Kaarten bevat zo'n rapport vaak veel te weinig, tekst juist veel te veel. Dat moet echt anders, aldus de ontwerpers die ik gesproken heb. Unaniem pleiten ze voor een parallel proces en een sterkere verweving tussen de disciplines.

Anneke Coops vertelt: "Bij het Oversticht zijn veel verschillende disciplines vertegenwoordigd en we werken heel gemakkelijk met elkaar samen. Voor elk project wordt een projectgroep gemaakt, waarin collega's uit de relevante disciplines worden samengebracht. Ook als je een kleinere vraag hebt, even iets wilt weten dat sterk verwant is aan het werkterrein van een collega, dan heb je elkaar hier zo gevonden en kan je heel makkelijk overleggen. Dat werkt heel fijn. Je versterkt elkaar."

Ook bij Bureau No.ordpeil is een landschapshistoricus (Willemieke Ottens) onderdeel van het team. De wisselwerking tussen de disciplines is erg belangrijk volgens Els van der Laan: "Het interdisciplinair onderzoek is echt essentieel voor de toekomst van het cultureel erfgoed. Een goede samenwerking tussen landschapsarchitecten en landschapshistorici is daarbij echt heel belangrijk. […] Ik ben zelf een groot voorstander van interdisciplinaire samenwerking. Het is niet de bedoeling dat iedereen een soort generalist wordt en van alles een beetje kan, want uiteindelijk zijn die disciplines toch ook allemaal specialismen en je kunt niet verwachten dat iedereen in alles uitblinkt."

Bij H+N+S zijn de historische disciplines niet vertegenwoordigd binnen het team, maar ook zij zorgen dat er altijd een externe historicus wordt betrokken bij cultuurhistorisch gelaagde projecten. Hank van Tilburg aan het woord: "Bij alle projecten die we doen halen we wel iemand aan boord die ons wegwijs kan maken in de cultuurhistorische waarden van het gebied. Die ons vertelt welk boek we moeten lezen of waar we op moeten letten. Bij het jachthuis St Hubertus was Lucia Albers betrokken, bij Windesheim hebben we samengewerkt met Erik de Jong, voor het Nationaal Park de Hoge Veluwe werden we geholpen door Theo Spek en studenten en voor Park Lefovorto werden we ondersteund door het RCE. Het komt erop neer dat de ontwerper het niet helemaal alleen doen, maar de landschapshistoricus ook niet.[…] In de ideale situatie zou er een soort wisselwerking moeten zijn tussen het ontwerpproces/de ontwerper en de cultuurhistorische analyse/de historicus. Dat je elkaar op zaken kunt wijzen die je elk vervolgens weer zelfstandig verder uitzoekt. De dialoog is het interessantst. Dat er een soort vrijage ontstaat tussen de disciplines, een zwaluwstaart, of hoe je het noemen wilt. De constructie waarbij de historicus eerst z'n werk doet en dit als 'af' product aanlevert bij de ontwerper, werkt niet. Je moet elkaar kunnen beïnvloeden."

Berno Strootman onderstreept de meerwaarde van die

wisselwerking: “Bij de meeste historisch geografen waar ik tot dusver heb samengewerkt, zoals Theo Spek, Hans Elerie, Chris de Bont, Jan Neefjes, Jeroen Zomers en Martijn Horst, ging het proces heel gemakkelijk. Zij kijken integraal en begrepen heel goed wat ik wilde hebben. [...] Ik heb echt het geluk gehad met historisch geografen te kunnen werken die steengoed waren en ruimtelijk met mij konden meedenken en me konden uitleggen hoe het landschap volgens hen ruimtelijk in elkaar stak. En ze kunnen gelukkig ook goed met een ontwerper communiceren. Ze zijn goed in het vertellen van verhalen, en ik houd erg van mensen die veel kennis bezitten. Hans (Elerie, red.) opende mij de ogen in het Drentse Aa-gebied en liet mij daar allemaal dingen zien die ik daarvoor nooit gezien had. Onmisbaar zijn mensen als Theo (Spek, red.) die, net zoals ik, gewoon alles willen weten, van de bodem tot de pollen-analyse, oude kaarten, oude archiefstukken, het maakt niet uit, uiteindelijk zijn het allemaal puzzelstukjes in het hele grote verhaal. In die zin kijken historisch geografen op dezelfde geïntegreerde manier als landschapsarchitecten, alleen kijkt de één terug en kijkt de ander vooruit.”

Het juiste karakter

Het is helaas niet vanzelfsprekend dat een interdisciplinaire werkwijze ook automatisch het gewenste resultaat oplevert. Niet elke historicus is in staat om ruimtelijk mee te denken en niet elke ontwerper is in staat zichzelf open te stellen voor adviezen van een historicus.

Zo vertelt Henk van Blerck:” Het mooist zou zijn als je een soort band opbouwt met de cultuurhistoricus. Samen het gebied bezoekt. Je stelt dan vragen en de historicus geeft antwoorden. Of je geeft als ontwerper suggesties, geeft aan wat je opvalt, waar de cultuurhistoricus vervolgens onderzoek naar gaat doen. Je wilt de verbanden aan elkaar kunnen knopen en van alle kanten kunnen bekijken. Maar dan moet je het geluk hebben dat je zo iemand tegenkomt, een historicus die ook interesse heeft om na te denken over het ruimtelijk aspect.

Berno Strootman is het daarmee eens, hij vertelt: “Ik heb allerlei lezingen gehouden over de samenwerking tussen ontwerpers en archeologen. Mijn ervaring is dat de meeste archeologen ‘echte’ wetenschappers zijn, die niet durven te speculeren over hoe een situatie misschien geweest is. Ze baseren zich op vondsten. Verder dan verwachtingen gaat het eigenlijk niet. Archeologen zijn ook heel vaak gespecialiseerd in een bepaalde periode of bepaalde fenomenen en dat staat heel ver af van waar je als landschapsarchitect behoefte aan hebt. Met historisch geografen is dat anders, hun integrale manier van werken en kijken staat dichter bij die van een landschapsarchitect.”

Ook Els van der Laan geeft aan dat het voor een goede samenwerking nodig is dat zowel de historicus als de ontwerper zijn blik durft te verruimen. Ze vertelt:” Het is daarbij heel belangrijk dat het niet gaat om de individuele mening van vakmensen, maar om het grotere geheel. Wat was er, snappen we de logica, hoe gaan we ermee om? Ik kan heel moeilijk werken met historici die iets uitzoeken, daar een rapport over schrijven en vervolgens zeggen: zo hoort het, want zo heb ik het uitgezocht. Ik kan er echt niets mee als de uitkomsten van zo’n onderzoek als voldongen feit worden gezien. Er zijn meer wegen naar Rome. Je moet blijven open staan voor elkaar.”

Hank van Tilborg geeft aan dat er veel vooroordelen zitten van ontwerpers richting historici en vice versa. Die moeten maar eens opgeruimd worden, aldus Van Tilborg:” In de ontmoeting, de dialoog zit de meerwaarde. Spreek je elkaars taal? Volgens mij zit daar ook nog veel wat uit de weg geruimd moet worden. Er zijn volgens mij veel historici die denken: ‘die ontwerpers, die doen maar wat’ en soms hebben ze daarin ook wel gelijk. Er zijn natuurlijk best ontwerpers die maar wat doen, dus ik begrijp wel waar het vandaan komt. Dan plakken ze een historische

kaartje bij de inleiding op een plan en klaar is Kees. Maar dat is natuurlijk lang niet altijd zo. Volgens mij begrijpen ze ook niet goed welke keuzes ontwerpers allemaal moeten maken en met welke lagen of zaken ze rekening moeten houden. En omgekeerd denken ontwerpers heel vaak: 'ach die historici, die willen altijd terug naar hoe het vroeger was.' Gelukkig is ook dat echt wel aan het veranderen, het RCE zet hier bijvoorbeeld steeds meer op in, maar er is nog wel een wereld te winnen."

Hij vervolgt zijn verhaal met een beschrijving van het ideale karakter dat nodig is voor een goede samenwerking: "De één denkt in hoe het nu is en wat je kwijtraakt en de ander in kansen. Netto is dat laatste veel interessanter. Je moet informatie kunnen opnemen als een spons en die pas later gaan filteren. Het blikveld van degene die de voorfase doet moet daarom heel breed en open zijn. Als je dan al te gericht bezig bent, kan je stukken weggooien die je achteraf niet kwijt had gewild. Je weet in het begin niet waar het precies naartoe gaat. Een ontwerper denkt in kansen en dat kan je van een historicus niet verlangen. Dat is misschien wel het hoofdverschil tussen die twee 'bloedgroepen'. Dat levert een spanningsveld op. Bij de ecologie zie je feitelijk hetzelfde. Dat is ook zo'n discipline waar we in de landschapsarchitectuur veel mee te maken hebben. We werken daarom graag steeds samen met dezelfde historici en ecologen, die deze ruime blik hebben."

Theo Spek en Anneke Coops hebben, tot slot, nog terechte kritiek op een bepaalde categorie ontwerpers. Zo laat Theo Spek weten: "Ik heb zelf het gevoel dat er toch nog veel ontwerpers zijn die denken dat ze de cultuurhistorische analyse er wel even bij kunnen doen. Landschap is immers hun vak." Anneke Coops maakt zich zorgen over ontwerpers die hierin onvoldoende hun verantwoordelijkheid nemen, ze vertelt: "Als er door de opdrachtgever geen cultuurhistoricus wordt ingeschakeld, dan zie je vaak dat de landschapsarchitect de cultuurhistorische analyse zelf doet. Het is vervolgens sterk afhankelijk van de kennis van de architect en de affiniteit met cultuurhistorie hoe goed dat gebeurt. Er zijn echt wel landschapsarchitecten die de bagage hebben om dit goed te kunnen doen, al reikt de kennis misschien nooit zover als bij landschapshistorici. De architect zou – indien zijn/haar kennis niet toereikend is - zelf moeten bedenken dat er niet voldoende kennis beschikbaar is om de cultuurhistorische waarde écht goed in kaart te brengen en dat het goed zou zijn om daar een gebiedskenner voor in te schakelen. Dit vereist dat de ontwerper er open voor staat om gevoed te worden met cultuurhistorische kennis en daar ook wat mee wil doen. Het kan niet zo zijn dat de architect er allerlei eigen plannen wil doordrukken, zo van 'Geef mij een blank vel en ik begin.'"

Parallel proces, op zoek naar de dialoog

Het belang van het tegelijkertijd insteken van het proces, de cultuurhistorische analyse tegelijk met het ontwerpproces, wordt keer op keer benoemd. Hierin zit de échte meerwaarde.

Hank van Tilborg vertelt hierover: "Als je ná elkaar met een gebied aan de slag gaat, dan gaat er wel echt iets verloren. Het is beter als het proces elkaar een tijd overlapt, dan krijg je dialoog, gesprek, maar ook discussie. Zonder wrijving gene glans."

Theo Spek, die als historisch geograaf heeft samengewerkt met landschapsarchitect Berno Strootman, zegt hierover: "Bij het project Ballooërveld hebben we al in een heel vroeg stadium besloten dat we het onderzoekstraject en het ontwerptraject niet na elkaar zouden laten plaatsvinden, maar parallel of beter gezegd, in fases. De ene keer waren wij aan de beurt en keek Berno mee en daarna ging hij aan de slag en keken wij mee. Het bijzondere aan Berno is dat hij vanaf het begin af aan meedacht met het onderzoek. Hij bemoeide zich niet met het onderzoek, maar stuurde wel. Van dat onderwerp een beetje meer informatie, daarvan een beetje minder, dat kan je beter zo

presenteren. Omgekeerd vroeg hij ons ook mee te denken bij de ruimtelijke planvorming. Dat werkte erg prettig."

Samenwerken van begin tot eind
Hoewel er een gewichtsverschil zit in de te doorlopen trajecten – de historicus doet in de beginfase het meeste werk, later in het proces is het andersom - wordt door meerdere ontwerpers benoemd dat het goed zou zijn als de historicus tot het eind van het ontwerptraject betrokken blijft.

Berno Strootman zegt hierover: "Bij het maken van de ontwerpkeuzes heb ik, voor zover mogelijk, altijd weer de historisch geografen waar ik mee werkte, betrokken om conceptversies te bespreken. Ook heb ik ze betrokken bij het formuleren van ontwerpopgaven. Het beste is om samen te beginnen en samen te eindigen. Er moet ook samen nagedacht wordt over wat eruit zou moeten komen. Wat voor soort kaarten zijn er nodig, wat wil de ontwerper weten en wat wil de historicus graag weten? Het kan best zo zijn dat de historicus bepaalde zaken wil uitzoeken, waar de ontwerper in eerste instantie niet zoveel behoefte aan heeft, maar die later toch hele interessante informatie oplevert."

Daar voegt hij aan toe: "Er zit natuurlijk wel een gewichtsverschil. In het begin is het vooral de historisch geograaf die 95% van het werk doet en de landschapsarchitect loopt mee in dat proces. In een latere fase zijn de rollen omgedraaid, maar blijft de historisch geograaf wel betrokken. Je hoeft het niet altijd helemaal eens te worden, maar ik vind het wel goed dat er in ieder geval de kans is voor de geograaf om aan te geven waarover eventueel twijfels zijn. Het kan zijn dat ik zo'n keuze dan heel bewust toch maak, en dat dan ook kan beargumenteren, maar het kan ook zijn dat ik iets over het hoofd heb gezien en dan kan ik het plan nog bijstellen."

Omdat de focus bij het Oversticht ligt op cultuurhistorisch advies en niet op ontwerp, wordt de ontwerpfase na het geven van het advies meestal niet meer gevolgd. Hier is geen budget voor. Anneke Coops geeft aan dit jammer te vinden. Ze zegt hierover:" In de meeste gevallen zijn wij niet meer betrokken bij het ontwerpproces van ruimtelijke opgaven waarvoor wij het cultuurhistorische advies hebben opgesteld. Het ontbreekt ons helaas ook aan tijd om te onderzoeken in welke mate onze adviezen zijn opgevolgd, maar eigenlijk zou het wel heel interessant zijn om dat te weten. Op dit moment is een student bezig om een evaluatie te doen naar het werk van de ervenconsulenten. Hij is gaan kijken op verschillende plekken en heeft daar foto's gemaakt, maar eigenlijk voel ik zelf ook sterk de behoefte om te gaan kijken om te zien of de opdrachtgever iets heeft gedaan met de adviezen die ik indertijd heb gegeven."

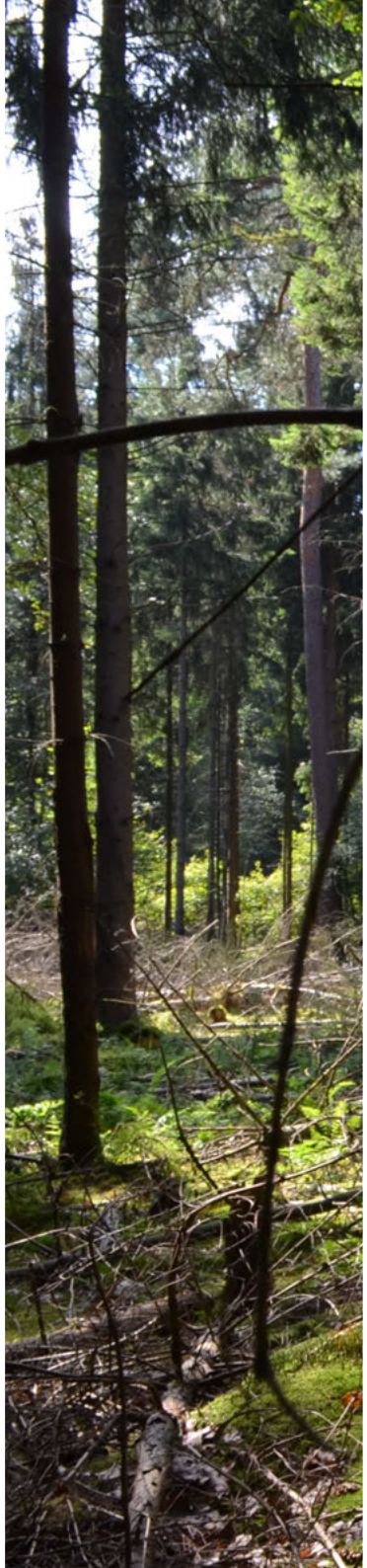

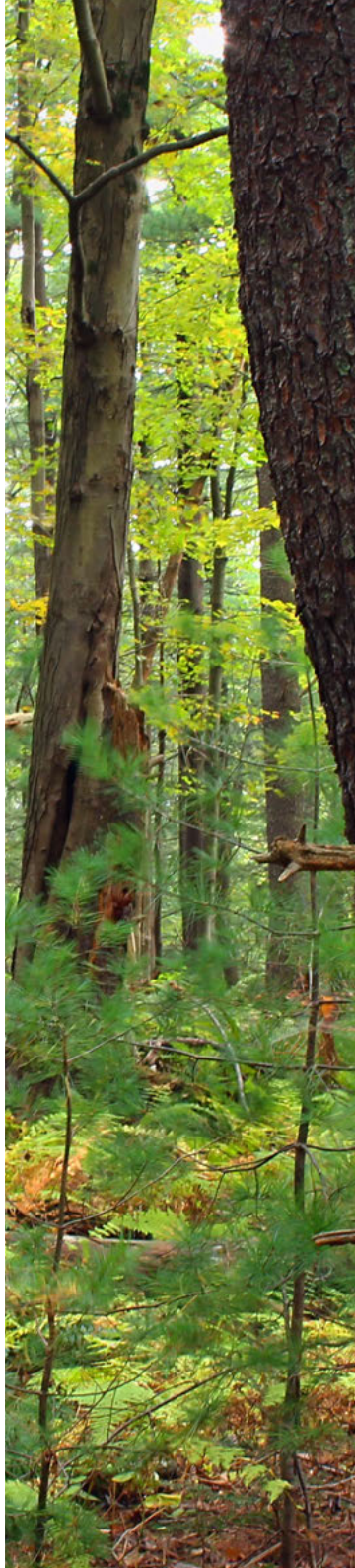

Afb. 2.15
De reconstructie van het 18e eeuwse landgoed Windesheim naar het ontwerp van Husly, is aantrekkelijk gepresenteerd en sluit qua vormgeving aan bij de plankaart van het ontwerp. Dit presentatieniveau wordt zeker niet van een historicus verwacht, maar het is wel fijn als er een digitale kaart is die als basis kan dienen, op schaal getekend in bijvoorbeeld GIS of Autocad (Uit: Hoofdlijnenplan landgoed Windesheim, H+N+S)

2.5 De kunst van het kaarten maken

De kaart als instrument lijkt in deze tijd van nieuwe media, waarin 2D representaties hun beste tijd hebben gehad, haar grote kracht te hebben verloren. Binnen het ontwerpproces en de rol die kaarten kunnen spelen in de communicatie tussen historicus en ontwerper, maar ook in de communicatie van ontwerper naar opdrachtgever(s), heeft de kaart echter niets aan waarde ingeboet. Dit is niet een kwestie van conservatisme, maar een kwestie van praktisch nut.

Historische onderzoeksresultaten verwerken in kaarten
Kaarten spelen een essentiële rol in het ontwerpproces. Ze vormen de basis voor het ontwerp, de plankaart. Voor het kunnen integreren van cultuurhistorische waarden zijn ze net zo belangrijk, alleen al doordat daarmee sporen uit het verleden kunnen worden gekoppeld aan bepaalde locaties. Zo zegt Henk van Blerck: “Er zijn heel veel historici die hun onderzoeksresultaten vooral in teksten presenteren, maar het moet echt wel gekoppeld zijn aan kaarten. Je moet als ontwerper natuurlijk wel kunnen weten waar het ligt.”

Sporenkaarten en kaarten waarin de cultuurhistorische waarden zijn vastgelegd, zijn daardoor erg waardevol bij het ontwerpproces. Het is dan ook absoluut van belang dat een historicus in staat is zijn of haar onderzoeksresultaten te vertalen naar heldere kaarten. Dat laatste blijkt helaas niet altijd even vanzelfsprekend te zijn. Zo vertelt Theo Spek: “90% van de historici in Nederland beheerst geen GIS. Er zijn dan ook erg veel historici die publicaties voortbrengen, ook in ons eigen vakgebied, die geen enkel kaartje produceren, alleen maar tekst. Bij historisch geografen en landschapshistorici is het over het algemeen wel beter, want het is bij die studies een belangrijk onderdeel van de opleiding. Als landschapshistoricus moet je echt goede kaarten kunnen tekenen. Je kunt al tijdens de opleiding trainen dat de nadruk minder op tekst komt te staan en wat meer op het beeldverhaal.”

Ook Berno Strootman beaamt dit: “Goede kaarten zijn essentieel binnen de ontwerpdiscipline. Kaarten worden gebruikt bij het ontwerpproces en we gebruiken ze ook om plannen te communiceren. De informatie moet niet alleen helder worden verwerkt, maar ook aantrekkelijke, presenteerbare kaarten opleveren. Ontwerpers zijn erin getraind om dat soort kaarten te maken, maar dat geldt niet voor alle historisch geografen. Wat dat betreft heeft de jongere generatie wel een voordeel: Zij weten hoe ze kaarten moeten maken, althans in GIS. De oudere generatie historici is hier niet zo goed in. Binnen de historische geografie is dit ook wel echt een terrein dat zich nu sterk ontwikkelt. De jongere generatie maakt materiaal waar wij meer mee kunnen.”

Henk van Blerck stelt dat dit niet alleen verhelderend werkt bij de kennisuitwisseling tussen historici en ontwerpers, maar daarnaast historici ook kan helpen ruimtelijk inzicht te geven. “Ik denk dat het heel verrijkend kan zijn voor cultuurhistorici als ze onderzoeksresultaten verwerken in kaarten, want daarmee kunnen ze weer op andere ideeën en mogelijke ruimtelijke samenhangen komen.”

Suzanne Wentink geeft, net als Theo Spek, aan dat er wel veel verschil is tussen de historische disciplines. Binnen de archeologie is het werken met kaarten c*ommon practice*: ”Archeologen werken eigenlijk altijd met kaarten. Hierbij laten we ook altijd de ondergrond zien.

Als er bijvoorbeeld een es ligt op een plek met een hoge archeologische verwachting, dan geeft dat meer inzicht, dat versterkt elkaar."

Communiceren met kaarten
Een kaart kan gebruikt worden om precies dat te communiceren wat men wil communiceren. Het zijn daarmee geen representaties van de werkelijkheid, zijn niet objectief en zijn zeker niet volledig. Kaarten moeten dan ook vooral beschouwd worden als communicatiemiddel. Als een (selectieve) projectie van dat wat men wil communiceren, gekoppeld aan locatie. Met het oog op wat men met de kaart wil communiceren, laat men - voor een goede leesbaarheid - zaken weg die er niet of minder toe doen.

Hoewel Els van der Laan aangeeft dat cartografie essentieel is binnen de ontwerpdiscipline, twijfelt ze over de precieze rol van de historicus hierin en dan met name in hoeverre historici in staat moeten zijn om goed leesbare, binnen de ontwerpdiscipline presenteerbare kaarten te produceren. Ze pleit meer voor een nog sterkere verweving van disciplines:"De cartografie is essentieel in je verhaal. Dat is een discipline op zich en daar zou best wat meer aandacht voor mogen zijn tijdens de opleiding. Toch weet ik niet of de historicus ook cartograaf zou moeten zijn. Je hebt dan echt een duizendpoot nodig. Ik denk dat het juist heel mooi is dat je interdisciplinair kunt gaan werken. Dus niet dat één iemand alles kan, maar dat je heel goed kunt samen werken en elkaar kunt versterken." Bij No.ordpeil brengen ze dat zelf in praktijk. Binnen het team legt landschapshistoricus Willemieke Ottens zich vooral toe op historisch onderzoek, doet archiefwerk en verwoord de resultaten goed. Stedenbouwkundige Jelmer Bokma neemt de cartografie voor zijn rekening. Juist door samen te werken komen ze tot veel conclusies. Binnen het ontwerp is altijd een vertaalslag nodig om de kaart leesbaar te maken. Dat is volgens Van der Laan een vak op zichzelf. "GIS-kaarten, die historici produceren, zijn voor ons niet handig. Wij werken deze uit in tekenprogramma's en gebruiken daarbij symbolen die de ruimtelijke samenhang beter laten zien. Die samenhang mis je als je alleen punten, lijnen en vlakken tot je beschikking hebt. We kiezen een legenda per gebiedseenheid en er wordt heel goed over nagedacht hoe die het duidelijkst gevisualiseerd moeten worden. Dat is een niet te onderschatten onderdeel van de cartografie."

Ook Berno Strootman en Theo Spek gaan ervan uit dat historici niet in staat hoeven te zijn om kaarten te produceren die zonder nabewerking bruikbaar zijn bij het ontwerpproces. Zo zegt Strootman: "Die GIS-kaarten zijn misschien nog niet mooi genoeg, maar die kunnen wij met behulp van Mapublisher wel vrij makkelijk aanpassen." Uit het gesprek met Theo Spek is een soortgelijk citaat op te tekenen: " We hoeven daarbij niet het ambitieniveau van de landschapsarchitect te evenaren. Ik ga ervan uit dat de architect altijd nogal wel een bewerking zal moeten uitvoeren om deze te laten voldoen aan de eigen doeleinden. Landschapsarchitecten willen ook kunnen verleiden met kaarten. Bij ons is het doel om te overtuigen. Die rollen zijn anders. Als ik bijvoorbeeld met Berno (Strootman, red.) een plan ga uitleggen aan de opdrachtgevers en ik vertel over het landschap, dan moet ik het daarbij hebben van mijn betrouwbaarheid. Berno is vervolgens een soort verleider, hij moet mensen enthousiast maken voor het plan. Dat heeft echt een andere lading."

Hank van Tilborg geeft, net als Els van der Laan, aan dat hij twijfelt over de rol van de historicus hierin. Vooral als het gaat om een precieze reconstructie van kaartlagen: "Het reconstrueren van kaartlagen zou een historicus in principe wel kunnen. Toch is het ook heel belangrijk dat een ontwerper dit zelf doet. Je krijgt dan, als ontwerper, namelijk een veel beter gevoel bij de plek en de geschiedenis. Je gebruikt dit om de plek eigen te maken. Als die kaartlagen er al zouden zijn, gereconstrueerd door een historicus, zouden we het als ontwerper nog een keer moeten doen, simpelweg om het in de vingers te krijgen. Je hebt dat nodig om erin te komen en om gevoel te ontwikkelen voor een plan. Toch zit er niet een keiharde grens. [...] Als een historicus het voorwerk doet, weet je zeker dat er heel zorgvuldig met bronnen is omgesprongen. De verhouding tekst en beeld zou wat mij betreft wel wat bijgesteld mogen worden. Historici gebruiken veel woord en relatief weinig kaarten. Vaak worden deze kaarten bovendien verplaatst naar bijlagen. Ik zou de uitleg liever bij de kaarten willen hebben, zodat ik kan zien wat het heeft betekent. En het is belangrijk de bronnen voor zich te laten spreken en niet te snel (persoonlijke/gekleurde) conclusies te trekken."

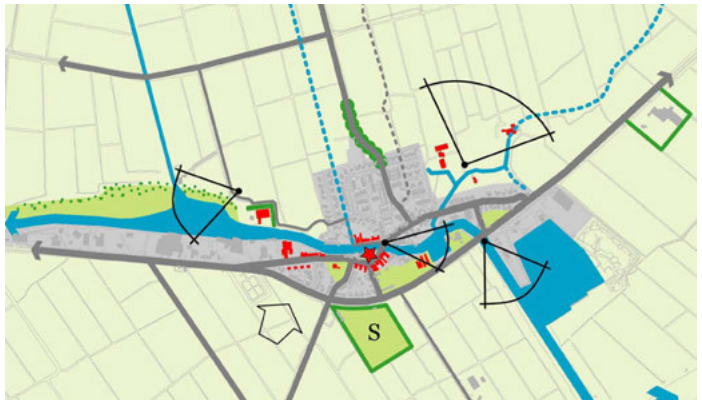

Afb. 2.16
Het Dorps-DNA van het dorp Warten. Deze kaart geeft geen objectieve representatie van de werkelijkheid, maar juist een interpretatie. De symbolen en legenda-eenheden zijn zo gekozen dat de kaart optimaal leesbaar is. De historisch gegroeide structuren van het dorp zijn in één blik zichtbaar. (Uit: Ruimtelijke paragraaf Warten, Bureau No.ordpeil)

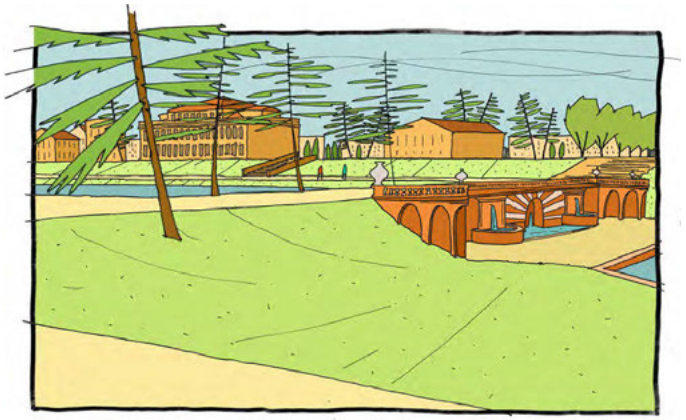

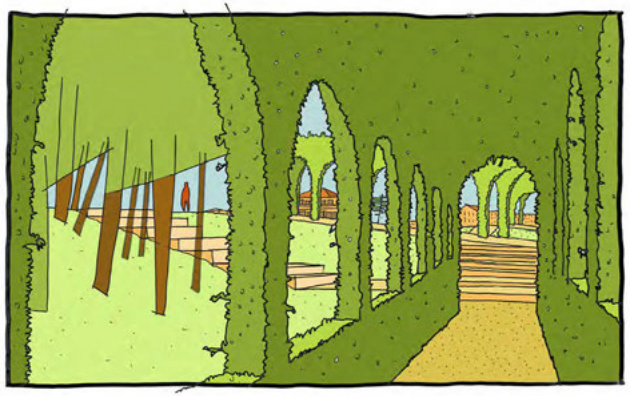

Afb. 2.17 en 2.18
H+N+S gebruikt een cartooneske tekenstijl voor het weergeven van het gebruikers- en belevingsaspect van de oorspronkelijke Bidloo-tuin. Deze aspecten kunnen niet wetenschappelijk worden onderbouwd, maar vormen wel de essentie van het ontwerp en zijn daarom belangrijk om te laten zien. (Uit: Cultuurhistorische Atlas Lefortovo, H+N+S)

2.6 Het onbekende, hoe gaan we daarmee om?

Een onderwerp dat pas ergens halverwege de interviews een plek begon te krijgen binnen dit verhaal is de rol die is weggelegd voor het onbekende. Het thema was niet vooraf gepland, er was geen vraag voor voorbereid, maar tijdens de gesprekken die ik voerde met de betrokken ontwerpers en historici kwam dit thema zo vaak naar voren, dat er wel een paragraaf aan gewijd moest worden.

Het onbekende is iets waar men binnen de wetenschap moeilijk mee om kan gaan. Zijn er geen bronnen die een bepaalde theorie ondersteunen, dan wordt deze theorie bij voorkeur weggelaten of met enige tegenzin en de nodige kanttekeningen toch vermeld. Een niet bewezen - maar toch aannemelijke theorie kan binnen de vakwereld makkelijk onderuit gehaald worden en daar brandt men zich liever niet aan.

Binnen de ontwerpwereld is dat een heel ander verhaal. Het is beslist niet zo dat ontwerpers verhalenverzinners zijn, maar ze kunnen wel goed overweg met onzekerheden. Als er geen verklaring te vinden is voor ruimtelijke systemen in bronmateriaal, dan gaan ontwerpers op zoek naar een logische verklaring die hen kan helpen het landschap leesbaarder te maken. Meestal gebeurt dit op basis van gezond verstand. Dit zeggen de ontwerpers hierover:

“Als ontwerper kunnen we creatieve verbindingen leggen, bijvoorbeeld door dingen te ‘verzinnen’ die nauwelijks wetenschappelijk te onderbouwen zijn, maar waarvan ook niet bewezen kan worden dat het niet zo is. Een voorbeeld daarvan is een tolweg van Laren naar Blaricum waar ik me mee bezig heb gehouden. Dit was één van de eerste, verharde tolwegen in ons land. Langs die weg stonden grote beuken in een lage wal. Men ging er vanuit dat deze wal was ontstaan door het opdrukken van de wortels van de beuken. Een andere verklaring kon zijn dat, omdat het een tolweg betrof, die aarden wallen moesten voorkomen dat mensen het tolhuis konden omzeilen en via een tussendoorweg alsnog en zonder te betalen op de tolweg terecht zouden komen. Het is niet te achterhalen of dit klopt. Het staat nergens op papier en historici zouden zo’n theorie dan naast zich neer moeten leggen. Maar ik kon het heel goed gebruiken voor mijn plan. Op die weg werd heel hard gereden en als er aan weerszijden een walletje van een halve meter zou worden gelegd, dan zouden automobilisten toch iets meer inhouden. Ik heb dat verhaal van die tolwegen dus gebruikt. Je zou kunnen zeggen dat ik dat dan heb ‘bedacht’, maar het is misschien toch ook weer cultuurhistorie. Ik ben als ontwerper minder gebonden aan de wetenschappelijke verantwoording. Het is natuurlijk een soort spel, een wisselwerking. Voor ontwerpers is cultuurhistorie ook een inspiratiebron, maar historici kunnen menen dat ontwerpers cultuurhistorie ‘misbruiken’ om hun verhalen te kunnen vertellen.”
Henk van Blerck

“Ik ken ook een aantal historici die in de archieven duiken om te onderzoeken of iets al dan niet zo is geweest en als er dan geen betalingsbewijs of ander bewijs wordt gevonden, dan telt het niet mee. Daar heb ik dus echt afstand van genomen. Als je logisch nadenkt met je boerenverstand en je ziet buiten dingen ontstaan, dan is dat minstens net zo waardevol. Als je bezig bent met een ruimtelijk-architectonische waardestelling dan betekent dat niet dat je altijd exact hoeft te weten wat er was en wanneer, zolang je de samenhang maar ziet. Je beoordeelt dus ook niet de cultuurhistorische waarde per element, maar juist

de samenhang. Binnen de landschapsarchitectuur moet je kunnen werken op verschillende schaalniveaus en in verschillende tijdslagen. [...] Voor mij is het veel meer de vraag of ik vat heb op wat ik nu zie, snap ik het nu? Als je 'vertrokken' bent vanuit het verleden, snap je vaak wel ook waarom je het nu niet meer snapt, waarom de logica verdwenen is. Als je daar iets aan kan veranderen, dan kan de leesbaarheid en de hechting, het aarden van nieuwe dingen weer veel vanzelfsprekender gemaakt worden. Dat vind ik zelf het belangrijkst."
Els van der Laan

Hank van Tilborg en zijn team gaan slim om met onzekerheden. Dit worden in de methodiek (paragraaf 3.2) uitgebreider behandeld, maar ook hier kort benoemd. De afbeeldingen 2.17 en 2.18 zijn afkomstig uit de Cultuurhistorische Atlas Lefortovo (St. Petersburg) die H+N+S in opdracht van het RCE maakte. De analyse van dit park is deels gebaseerd op bronmateriaal. De reconstructietekeningen, die deze analyseonderdelen ondersteunen, zijn exact op schaal getekend en hebben strakke lijnen. Een groot gedeelte van de kracht van het plan zit volgens Van Tilborg echter in de beleving en die is minder makkelijk te bewijzen aan de hand van bronmateriaal.

"Bij het analyseren van het plan kwamen we erachter dat een groot deel van de essentie van het ontwerp ligt bij het gebruikers- en belevingsaspect. Om een voorbeeld te noemen: In het plan van Bidloo was een keuzemoment bij de vijver ontworpen dat een sterke invloed heeft op de beleving en dat essentieel is voor het ontwerp. Wanneer men tegen deze vijver aanliep, moest er een keuze gemaakt worden welke kant men vervolgens op zou gaan. Er is duidelijk bewust voor gekozen om geen brug over die vijver te bouwen, maar dat hebben de Russen in een later stadium dus wel gedaan. De essentie van het plan is daarmee verdwenen. We hebben zo meerdere principes blootgelegd die sterk gericht zijn op de belevingservaring van de gebruiker. [...] Voor de reconstructie van de meest experimentele stap is de stijl het meest cartoonesk. We wilden hiermee duidelijk maken dat deze gebruikers- en belevingsprincipes nog het meest berusten op interpretaties en niet afkomstig zijn uit historische bronnen."
Hank van Tilborg

Vanuit de wetenschappelijke kant pleit ook Theo Spek ervoor om onzekere factoren die je door logisch beredeneren wel kunt verklaren toch onderdeel te maken van je verhaal:

"Er zijn heel veel terreinen waar je maar een beperkt aantal bronnen hebt. Dan zijn er leemtes in de kennis die je niet vanuit onderzoek kunt opvullen. Stel je wilt Middachten in kaart gaan brengen in de 14e eeuw. Daar zijn dan maar een beperkt aantal bronnen voor beschikbaar, uitsluitend enkele oorkonden. Vanuit de wetenschap kom je dan niet verder en beland je in een grijs gebied. Je kunt door logisch te beredeneren en te proberen de situatie in kaart te brengen, proberen de leemtes op te vullen, maar dat kan je dan niet meer wetenschappelijk onderbouwen. Je hebt geen bronnen meer die je gedachtegang ondersteunen. Als je het niet zeker weet, dan plaats je een vraagteken of een kanttekening bij en hoef je het niet weg te laten uit je onderzoeksresultaten of je kaart."
Theo Spek

Afb. 2.19
Een landschapsontwerper gebruikt de mogelijkheid om vraagtekens te plaatsen wanneer de geschiedenis van een deelgebied onduidelijk is. (Uit: Luister naar Mensinge!, Bureau Schokland)

HOOFDSTUK 3

Ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid in de praktijk

3.1 Een methodische analyse van voorbeeldprojecten

Het analyseren van voorbeeldprojecten, waarin de cultuurhistorische gelaagdheid op een heldere manier is ingezet bij het ontwerpproces, geeft veel inzicht en handvaten voor het omgaan met deze gelaagdheid binnen het ontwerpproces.

Alle projecten zijn met toestemming van de ontwerpbureaus opgenomen in dit onderzoeksrapport. De gekozen voorbeeldprojecten zijn representatief voor het werk van de geïnterviewde ontwerpers.

De getoonde projecten zijn allen uniek in hun werkwijze, al is er op bepaalde punten ook een zekere overlap te ontdekken. Dat er overlap is, ligt meer voor de hand dan wanneer deze overlap zou ontbreken. Het ontwerpproces berust immers niet op willekeur, maar op gebieds- en kaartstudie en de vertaling hiervan in ruimtelijke principes of systemen.

De verschillen in werkwijze maakten het onmogelijk om een nauwgezette, sterk vergelijkende analyse van de voorbeeldprojecten te maken. Dat is dan ook niet geprobeerd. Wel geprobeerd is om steeds de kern van de methodes te proberen te vatten in woord en beeld.

Op dit hoofdstuk volgt een concluderend hoofdstuk, waarin de leermomenten van de analyse nog eens duidelijk worden belicht. Dit hoofdstuk zal, samen met de uitkomsten uit de voorgaande hoofdstukken, de aanzet vormen voor een verdiepend vervolgonderzoek waarbij ik door middel van ontwerpend onderzoek en terugkoppeling tussen ontwerpers en historici opnieuw aan de slag wil met het ontwikkelen van een methodiek die benut kan worden bij het ontwerpen aan rijk gelaagde landschappen.

De volgende projecten worden (deels) belicht:

Henk van Blerck/Bureau Schokland:
Luister naar Mensinge!

Strootman Landschapsarchitecten:
Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld
Inrichtings- en beheerplan Strubben Kniphorsterbosch

NO.ORDPEIL Landschap & Stedenbouw
Nieuwe kijk op oude dorpen/Dorps DNA

H+N+S
Tuin- en parkaanleg van St Hubertus, Hoge Veluwe
Cultuurhistorische visie Nationaal Park De Hoge Veluwe
Parkanalyse en planvisie Landgoed Windesheim, Zwolle
Cultuurhistorische visie op park Lefovorto, Moskou

Het Oversticht
Trambaan Oldenzaal-Denekamp

Afb. 3.1 - 3.9
De covers van de projecten die worden belicht

3.1 BUREAU SCHOKLAND

Luister naar Mensinge! Vele verhalen smelten samen tot een gelaagde cultuurhistorie

De geschiedenis(sen)van Mensinge. Verhalen en steekwoorden als basis voor een toekomstvisie

Luister naar Mensinge! is een toekomstvisie voor de Mensinge, een gebied ten zuiden van de Steenberger Loop dat vroeger behoorde bij de Havezate Mensinge. Het bestaat uit een rijke schakering aan bossen uit verschillende tijden en een flink heideveld, met aangrenzend het dal van het Lieverense Diep en stroompjes die daar in uitmonden. De Mensingebossen en het aangrenzend beekdal zijn van zowel natuurlijk als cultuurhistorisch belang.

De cultuurhistorie diende bij deze toekomstvisie leidend te zijn, maar ook (toenemende) recreatie, ecologie en het herstellen van de abiotiek speelden een rol van betekenis.

Voor het onderzoeken van de cultuurhistorische waarde heeft Henk van Blerck aan de hand van oude kaarten geprobeerd het gebied tijdslaag voor tijdslaag af te pellen. Bij elke tijdslaag kwamen er verhalen naar boven. In de toekomstvisie voor Mensinge worden er twaalf gepresenteerd, maar er zijn er meer. Deze verhalen kunnen heel oud zijn, zoals die van de pingo's, potklei, dekzand en keileem, die stamt uit het Pleistoceen, maar ook heel jong, zoals het verhaal van de wandelaars uit Roden.

Uit deze verhalen, die grotendeels niet in kaarten zijn vastgelegd, maar in woorden beschreven, destilleerde Van Blerck steekwoorden, die de ingrediënten vormden voor de toekomstvisie.

Het plangebied bestond tot ver in de negentiende eeuw uit woeste gronden met heide en hoogveen dat vanuit de vele pingo-ruïnes over het land groeide. De ontginning ervan vond stukje bij beetje plaats. Het half verscholen patroon van houtwallen is daarvoor typerend. Bij iedere nieuwe ontginningsfase werd eerst een houtwal opgeworpen om wild buiten te houden en soms ook om vee binnen de perken te houden. In de toekomstvisie wordt voorgesteld om dit patroon van houtwallen als het samenbindend patroon in het gebied te gebruiken.

Het gebied wordt in de toekomstvisie opgedeeld in deelgebieden die elk gekoppeld worden aan een eigen verhaal. Zo is er het verhaal van de lekkende (bos)kamers. Dit is een deelgebied in het midden van de Mensinger bossen dat bestaat uit een viertal ontginningskavels, elk omgeven door een wal. De natte, laaggelegen delen betreffen waarschijnlijk pingoruines waar reeds in de achttiende eeuw het veen al uit gewonnen is. In dit deelgebied is een afwisseling van hogere en lagere (natte) delen, wat het gebied een grote natuurpotentie geeft. Toen de twee laagtes (stroeten) in het oosten nog met veen bedekt waren, 'lekten' ze hun water naar het dal van het Lieverense Diep. Aan de noordkant vloeide regenwater af naar De Kleine Plas. Een van de belangrijkste voorstellen van Van Blerck voor dit gebied is om de deels 'versleten' wallen te herstellen door de aanplant van hulst. Hiermee wordt het omsloten karakter (opnieuw) versterkt.

De karakteristieke, cultuurhistorische waarden vormen zo steeds de basis voor elk deelgebied en er wordt gezocht naar een manier om deze waarden te herstellen en versterken, waarbij tegelijkertijd wordt ingezet op versterking van de ecologische en recreatieve waarden.

Bruikbaarheid methode bij een 'algemene' methodiek
De werkwijze die Henk van Blerck bij deze toekomstvisie heeft opgesteld, werkt voor hem en heeft een logische en goed te onderbouwen toekomstvisie opgeleverd. De

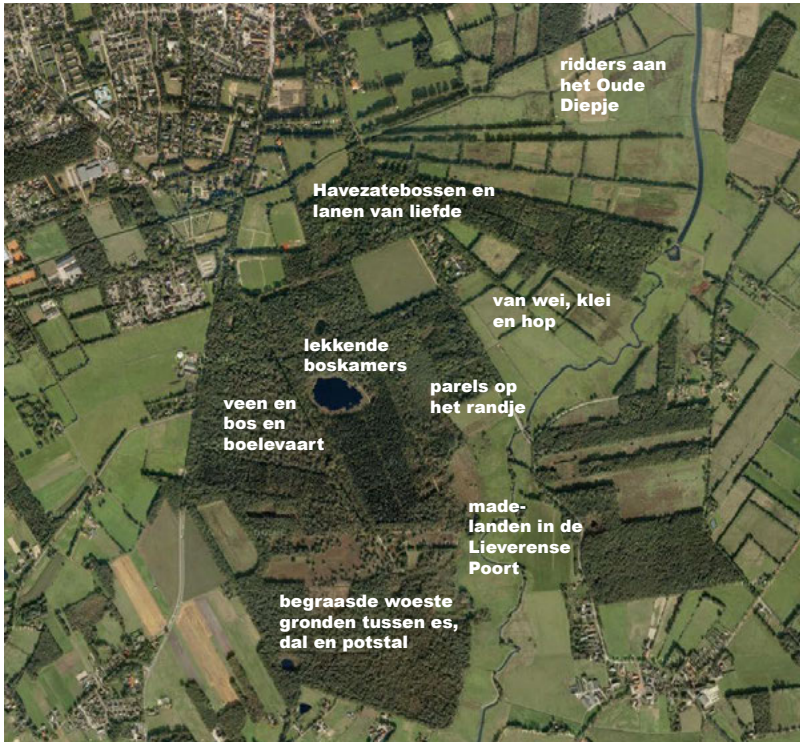

Afb. 3.10 Links
Historische kaart uit 1840 van de omgeving van Mensinge
Afb. 3.11 Boven
Henk van Blerck gebruikt woorden om de verhalen van het landschap te vatten. (Uit: Luister naar Mensinge!, Bureau Schokland)

SAGE VAN MENSO DE RODE

DE MYTHE VAN EEN ESDORP

RIDDER EN HERENBOER

EIGENDOM EN ONDERNEMING

DE VISIE VAN DE VROOME

BUITEN EN BOSBAAS

LANEN EN BEHEER

WANDELINGEN VAN DE RODENAARS

JONKER EN JOFFER

FLORA VAN DE NATUURVORSER

Afb. 23.12
De verhalen die Van Blerck destilleerde uit het landschap rondom Mensinge. Alle verhalen zijn afkomstig uit andere tijdslagen. (Uit: Luister naar Mensinge!, Bureau Schokland)

methode is helaas niet 'foolproof'. Van Blerck schurkt in zijn werkwijze sterk aan tegen de kunstdisciplines en zowel zijn ontwerpen als zijn benadering hebben vaak iets poëtisch. Van Blerck haalt veel inspiratie uit woorden en verhalen, wat een grote gave is bij het integreren van onzichtbaar erfgoed. Het is echter niet algemeen toepasbaar, omdat niet elke ontwerper daarmee om weet te gaan. Het leent daarom zich niet goed om te ontwikkelen tot een methodiek die breed ingezet kan worden en zowel binnen wetenschappelijke disciplines (historici) als de ontwerpdiscipline kan worden gebruikt.

Brainstormen over een goede methodiek
Wel bruikbaar en daardoor beslist het noemen waard is de brainstorm die ik met Henk van Blerck had over hoe de ideale methode, een gedeelde werkwijze tussen historici en ontwerpers om te kunnen ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid, eruit zou kunnen zien:

"Idealerwijs zou zijn dat het onderzoek van de historicus en het ontwerpproces van de landschapsontwerper gelijk opgaan.

In de beginfase zou je graag voor elke tijdslaag over een kaart willen beschikken. Ik denk dat je voor elk landschap wel een aantal lagen, tijdsperioden, kunt onderscheiden die voor de geschiedenis van dat landschap bepalend zijn geweest. Ik denk dat, als je dat bijvoorbeeld voor Drenthe zou willen doen, met de geschiedenis vanaf de prehistorie, de vorming van de beekdalen, de essen, de woeste gronden, de oorlogen, etc., dat je dan uitkomt op ongeveer tien verschillende tijdslagen.

Per laag zou je dan willen verzamelen wat daar bij hoorde, hoe het landschap er in die tijdsperiode uit moeten hebben gezien. Daarbij moet je niet alleen ver terugkijken in het verleden, maar ook naar de tijdslagen van de laatste honderd jaar. Zo is de periode van de ruilverkavelingen in Drenthe, die met landschapsplannen begeleid werden door Harry de Vroome, een hele belangrijke geweest bij de vorming van het landschap zoals wij dat nu kennen.

Ik denk dat je, als je gaat onderzoeken welke periodes belangrijk zijn geweest voor de vorming van het landschap, dat je ontdekt dat er steeds een aantal periodes echt belangrijk zijn geweest voor het landschap. Dat hoeven niet steeds dezelfde periodes te zijn voor alle landschappen van Nederland, maar sommige gebeurtenissen hebben misschien wel betrekking op heel Nederland. In de periode van Napoleon is er bijvoorbeeld zoveel gebeurd, dat die lagen misschien nog wat meer geordend zouden kunnen worden en soms als aparte laag moeten worden uitgezocht. Ook het piepjonge erfgoed is van belang. Van die lagen is naar verhouding veel bewaard gebleven en deze ontworpen landschappen hebben, net als de oudere lagen, ook een cultuurhistorische waarde. In Drenthe hebben ze bijvoorbeeld het geluk gehad dat één landschapsarchitect (red. Harry de Vroome) dit landschap als één geheel en vanuit één artistieke en culturele visie heeft kunnen vormgeven. Dat is nergens anders op zo'n schaal gebeurd. Drenthe is daarmee het grootste kunstwerk van Nederland. Het landschap is hier gestileerd en zo opnieuw vormgegeven, voortgebouwd op wat er al was. Voor het Drentse landschap is dit dus een heel belangrijke laag, maar misschien is dat voor elk type landschap weer anders.

Een stuk of tien basiskaarten, of meer of minder, afhankelijk van het aantal tijdslagen dat je aantreft. Hier kan de ontwerper mee beginnen.

Tijdens het ontwerpproces ga je vaak inzoomen en dan moet je steeds weer opnieuw gaan kijken naar het gebied. Daar heb je weer nieuwe, gedetailleerde informatie voor nodig die nog niet in die eerste kaart aanwezig is. Om die informatie te vinden, moet dan weer heel veel worden opgezocht.

Het is natuurlijk heel veel werk als je dat, bijvoorbeeld voor

heel Drenthe, al vooraf zou moeten doen. Je zou dan halverwege het ontwerpproces opnieuw een samenwerking aan willen gaan met de cultuurhistoricus voor de gebieden waarop je wilt inzoomen. De ontwerper kan het voorlopig ontwerp, maar ook onderzoeksvragen die door het ontwerpend onderzoek naar boven komen, dan voorleggen aan de cultuurhistoricus om te laten onderzoeken of het verhaal wel klopt. Misschien dat de cultuurhistoricus door het opnieuw onderzoeken en inzoomen vervolgens ook op iets terecht komt dat weer nieuwe perspectieven voor historisch onderzoek geeft. Het werkt dan twee kanten op.

Je kunt ook al die onderzochte lagen nog eens nalopen. Van welke laag wil je nog iets meer weten? Het is een soort procedure of proces, waarin de ontwerper en cultuurhistoricus deels gelijk optrekken tijdens een cyclisch onderzoek- en ontwerpproces.

Voor de landschapsarchitect bestaat het verhaal niet uit woorden, maar uit ruimte. Dat is waar je doorheen wandelt. Van grote naar kleine ruimtes en van natte naar droge en de logica en samenhang daartussen, gekoppeld aan de tijd. Dat is een historisch verhaal waar de historicus wel aan zou kunnen bijdragen. Vaak heeft dat iets met het landbouwsysteem te maken. In sommige gevallen is die kennis ook wel voorhanden bij landschapsarchitecten. Neem bijvoorbeeld het systeem van de essen. Dat is er bij elke landschapsarchitect praktisch 'ingeramd', maar er zijn daarvoor andere systemen geweest, andere vormen van samenlevingen, misschien ook met een ander ruimtelijk verhaal. Je zou dus bij die kaarten van die tijdslagen - waarin je ook de losse elementen en fragmenten, zoals houtwallen, gaat rubriceren - een soort hoofdstukje toegevoegd willen zien waarin wordt uitgelegd hoe die ruimtelijke systemen eruit moeten hebben gezien. Zodat de ruimtelijke structuur waar die elementen invallen duidelijk wordt. Je zou, kortom, willen dat die landschapsarchitectonische opbouw deel wordt van die lagenkaart."

Afb. 3.13
Gelaagde kaartenreeks, steeds een andere tijdsperiode (Uit: Luister naar Mensinge!, Bureau Schokland). Een belangrijke noot is dat deze kaartenreeks niet helemaal illustratief is voor de 'ideale' werkwijze die Henk van Blerck schetst tijdens de brainstorm. Deze kaartenreeks beslaat een beperkte periode, is gebaseerd op kaartmateriaal vanaf 1810 en brengt eerdere sporen uit het verleden niet in kaart.

3.2 H+N+S

Diverse plannen, een methode in ontwikkeling

De ontwikkeling van een werkwijze om te kunnen ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid

Hank van Tilborg/H+N+S ontwikkelde een eigen methodiek voor het omgaan en ontwerpen met cultuurhistorische gelaagdheid. Ontwerpen is nooit een wiskundig verhaal of een standaardrecept. De manier waarop je een ontwerpopgave aanvliegt is steeds anders, maar daarbij volgt H+N+S wel steeds een zelfde, haast wiskundige methodiek. De uitkomsten hiervan vormen de basis voor de ontwerpkeuzes. Er kan zo altijd uitgelegd worden waarom bepaalde keuzes zijn gemaakt – wat bij beschermde monumenten heel belangrijk is, bijv. richting RCE, en daardoor snappen mensen het ook. Alle keuzes zijn steeds de uitkomst van een helder afwegingsproces.

De H+N+S-methodiek is bij elk nieuw, cultuurhistorisch rijk project dat het bureau onder handen nam weer verder verfijnd. Aan de hand van een viertal projecten - het Park rond het Jachthuis St Hubertus, Het Nationaal Park de Hoge Veluwe, Landgoed Windesheim en het Lefortovopark in Moskou - is de ontwikkeling en werkwijze van deze methodiek goed in kaart te brengen. Steeds legt Hank van Tilborg eerst de algemene stap in de methodiek kort uit, vervolgens geeft hij aan hoe dit is toegepast bij de verschillende projecten.

Stap 1 Kijken, verwonderen
"Als we een opdracht krijgen gaan we daar eerst blanco naar toe. We verzamelen nog helemaal geen gegevens, bekijken nog geen kaarten, maar gaan gewoon kijken, rondlopen, verwonderen en stellen onszelf vragen. Waar parkeer je je auto? Is dat logisch? Waarom bevinden de ingangen zich waar ze zich bevinden? Waarom zijn er op die plek bosschages? Je kijkt dan als een ontwerper. Het is belangrijk om dat onbevooroordeeld te doen. Er vallen je dan andere dingen op dan wanneer je al van alles hebt uitgezocht. Later vallen de dingen wel op hun plek als je op zoek gaat naar verklaringen van dat wat je – soms onbewust - hebt gezien of je in het veld hebt afgevraagd."

Stap 1 bij de uitwerking van het herinrichtingsplan voor De tuin- en parkaanleg van St Hubertus, Hoge Veluwe
"Bij het park rondom Jachthuis St Hubertus verwonderden we ons al direct over het parkeren en de rijwegen, midden in het Nationale Park. Dat betekende dat er ook toegangswegen, die voor auto's toegankelijk waren, door het park waren aangelegd op soms logische en soms onlogische- of in ieder geval nu niet meer logische - plekken. Ook vielen ons andere dingen op. Zo was er een voorplein waar je niet mocht parkeren, maar wat zo groot was dat het wel een parkeerplein leek. Om te voorkomen dat men er toch zou parkeren, moesten daar verbodsbordjes worden geplaatst om parkeren tegen te gaan. Vanuit het huidige gebruik functioneerde dat plein dus niet zoals het zou moeten.

Aan de achterzijde lagen paden die op een vreemde manier aansloten bij de toegangswegen. Ze waren breed en van eenzelfde materiaal waardoor deze autogebruik (wat ongewenst is) uitnodigen. Dat is niet logisch en wilden we proberen te verklaren. Later in het ontwerp leidt dat tot een voorstel om deze entreelanen iets smaller en van een afwijkend materiaal te maken zodat het beeld de functie ondersteund. Verder lag er in het park een dichte bosschage op een plek die vanuit ruimtelijk opzicht beter open had kunnen zijn. Ook daar zochten we een verklaring voor. Zo verzamelden we veel vragen waar we later antwoorden op gingen zoeken. In veel gevallen viel later alle vreemden zaken geheel op de plek, omdat daar later zaken bleken te zijn gewijzigd bijvoorbeeld."

Afb. 3.14 linkerpagina
Tijdlaag-kaart (Uit: Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S)
Afb. 3.15-3.18 rechterpagina
Zoeken naar de logica van de plek of het ontbreken daarvan. (Uit: Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S)

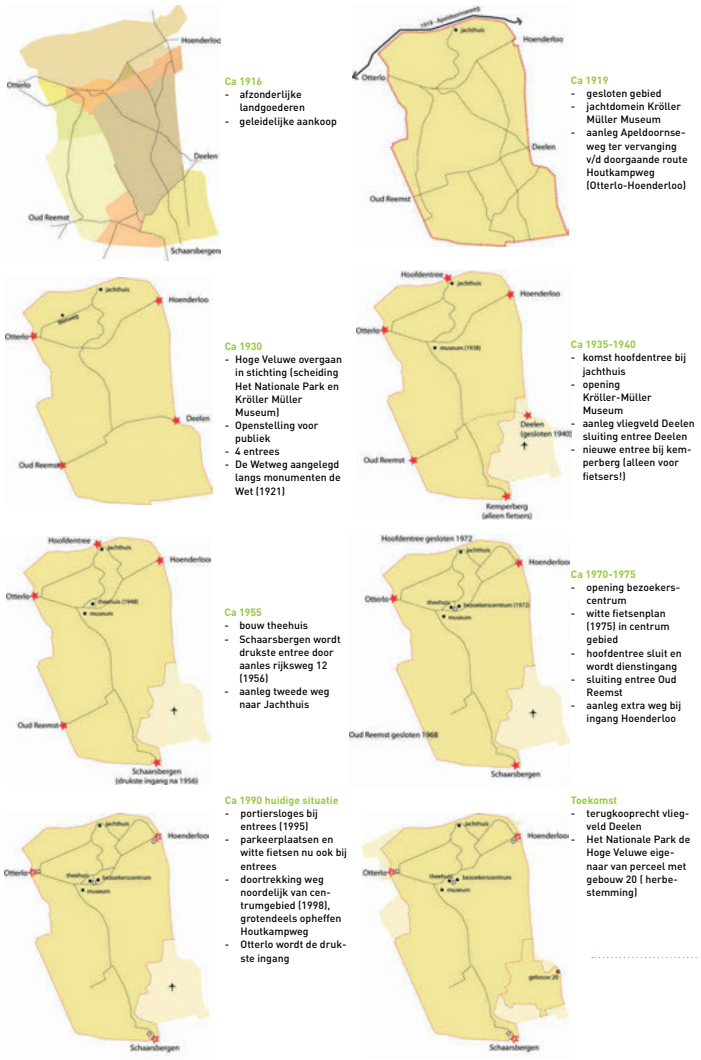

Afb. 3.19
Uitzoomen, op zoek naar de grotere context. Waarom lopen de routes zoals ze lopen? Door het bestuderen van de ontwikkeling, ga je de logica snappen. (Uit: Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S)

Stap 2 Uitzoomen, op zoek naar de grotere context
"Vervolgens gaan we onderzoeken hoe het komt dat bepaalde situaties zo zijn als ze zijn. Je gaat op zoek naar de grotere context. Daar is niet één werkwijze voor, die is bij elke opdracht weer anders. Neem een stapje (of flinke stap) terug en zoom uit naar de bredere context die helpt om de vragen die je hebt te verklaren en tot – niet enkel op de plek maar in een groter verband – intelligente voorstellen te komen."

Stap 2 bij de uitwerking van het herinrichtingsplan voor De tuin- en parkaanleg van St Hubertus, Hoge Veluwe
"Bij het Nationaal park De Hoge Veluwe was het centrumplein (in het centrum van het park) de eigenlijke aanleiding voor onze opdracht. Dit plein ligt midden in het Nationale park de Hoge Veluwe. Je kunt er met de auto komen en parkeren, wat, gezien de ligging midden in een Nationaal Park, best opmerkelijk is. Je gaat dan steeds iets verder uitzoomen om te onderzoeken hoe dat zo gekomen is. We zijn vervolgens onderzoek gaan doen naar de andere NLse nationale parken en hebben het park vergeleken met ook andere nationale parken, in Amerika. Je komt er dan achter dat parkeren midden in het park in NL eigenlijk heel ongebruikelijk is, maar in de VS heel normaal (alleen zijn daar de Parken veel groter, waardoor de verschillende stromen elkaar nergens in de weg zitten, wat hier anders is en dus om een uitgekiend ontwerp vraagt met voor ieder ruimte voor een eigen 'illusie'). Gebruikelijker in NL is het dat je parkeert aan de rand.

Bij St Hubertus is dat historisch zo gegroeid, vanuit de oorspronkelijke functie van het Jachthuis als buitenplaats, maar ondertussen is die functie volledig veranderd. Er zijn ingangen bij gekomen en andere zijn weer dicht gegaan. Toen was het buitenplaats met een plek voor de koets, nu is het een park voor bezoekers en het Jachthuis een belangrijk bezoekerscentrum. De huidige, belangrijkste ingang is wat vroeger de dienstingang was. Wat nu een 'achteruitgang is', was vroeger juist de oprijlaan. De bosschages in het park bleken restanten van wat ooit een meidoornhaag was om enkele grazers op hun plek te houden, maar de grazers zelf waren inmiddels allang verdwenen. De bosschages hadden daardoor geen functie meer. De vreemde aansluiting van de paden op de toegangswegen blijkt veroorzaakt doordat deze niet door één ontwerper zijn bedacht. De opdrachtgevers raakten tijdens de aanleg gebrouilleerd met H.P. Berlage, de ontwerper van het park en namen een andere ontwerper in de arm voor de rest van het landgoed. De paden hebben ook in het verleden dus ook geen goede aansluiting gekend.

Door het onderzoeken van de bredere context, blijkt dat er geen sprake meer van kan zijn dat de geschiedenis één op één wordt overgenomen, want de context is compleet veranderd. Als je begrijpt hoe dat komt, kun je je ook gaan afvragen of je misschien bepaalde zaken die hun functie zijn verloren weer kunt gaan 'opruimen'. Dat vraagt om een visie. Daarin wordt natuurlijk niet alleen de cultuurhistorie meegenomen, maar zeker in het geval van NP De Hoge Veluwe ook de ecologische, economische en recreatieve waarden."

Stap 3 historische kaartlagen analyseren en reconstrueren
"We gaan vervolgens heel precies kaartlagen reconstrueren, als het ware de huidige situatie in een decompositie van de geschiedenis uit elkaar trekken. Hoe was het vroeger in de tijd van de aanleg of uitbreiding, wat is er nu en wat is er in de tijd veranderd. Voor de ene tijdslaag zijn vaak meer bronnen aanwezig dan voor de andere en hoeveel tijdslagen er zijn, is afhankelijk van de plek. Voor elke tijdslaag maak je dan een aparte kaart met dezelfde legenda-eenheden, steeds met de oorspronkelijke bronnen erbij, ter verantwoording en zodat je deze opnieuw kunt raadplegen. Een kaart waarin alles door elkaar en over elkaar is getekend, heeft ook waarde, maar je ziet dan op een gegeven moment letterlijk door de bomen het bos niet meer. Als je de lagen uit elkaar gaat trekken kom

je achter de logica, bijvoorbeeld dat een bomengroep een fragment is dat ooit bij een laan heeft gehoord. Ik lees als ontwerper een oude kaart ook anders dan iemand die geen ontwerper is en zie het ruimtelijk, hoe is het bedoeld, wat was de intentie, welke ervaring werd beoogt. Door analyserend en reconstruerend aan het werk te gaan met de kaartlagen kun je op zoek naar de essentie van het (oorspronkelijke) plan. Je kunt zo ook in kaart brengen welke tijdslagen belangrijk zijn. Het is hierbij wel belangrijk om alles in dezelfde schaal en kleur te tekenen. Dat is vaak monnikenwerk, maar je kunt ze dan wel heel goed met elkaar vergelijken en, als je wilt, weer over elkaar leggen."

Stap 3 bij de uitwerking van de cultuurhistorische visie voor het Nationaal Park De Hoge Veluwe en St. Hubertus

"Voor het park de Hoge Veluwe bestond er wel een inventarisatie van de cultuurhistorische waarden, objecten zoals grenspaaltjes, maar dat was heel summier, een verzameling losse elementen en niet onderdeel van een groter verhaal, een samenhangend systeem. Als je dan verder gaat onderzoeken, dan blijken al die sporen toe te delen zijn bij bepaalde tijdslagen. Hierbij werden we ondersteund door landschapshistorici, een groep studenten onder leiding van Theo Spek. Hier zijn gelaagde kaarten uitgekomen en dat vormde de basis voor de ruimtelijke voorstellen. Het was dan vrij eenvoudig om te bepalen welke gebieden bijvoorbeeld open moeten blijven of wat behouden moet blijven. Het park St Hubertus dat daarbinnen ligt hebben we vervolgens opgepakt als een park binnen een park en daarbij hebben we dezelfde methode nogmaals toegepast."

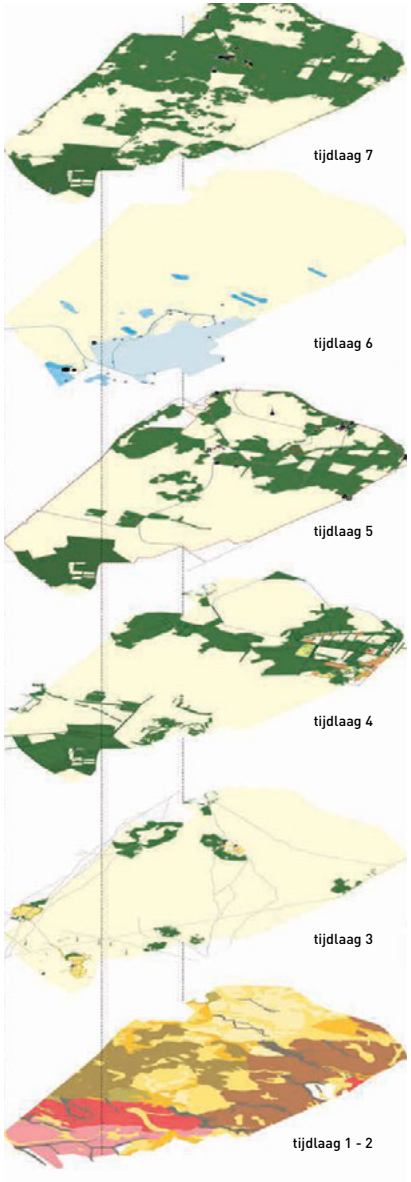

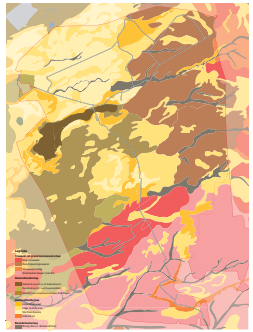

Tijdlaag 1- IJstijden (ca. 200.000 – ca. 10.000 jaar geleden)

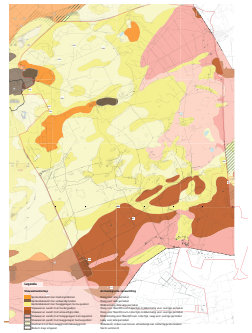

Tijdlaag 2 - pre- en protohistorie (ca. 8000 v. Chr. – ca. 800 na Chr.)

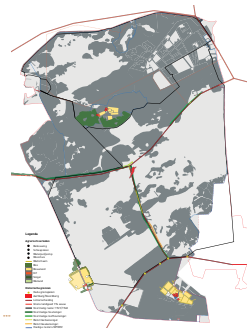

Tijdlaag 3 - Middeleeuwen en vroegmoderne tijd (ca. 800 – ca. 1850)

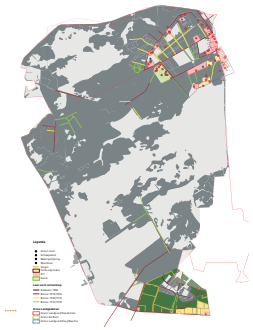

Tijdlaag 4 - landgoederen 19e en vroeg 20e eeuw (1846 – 1909)

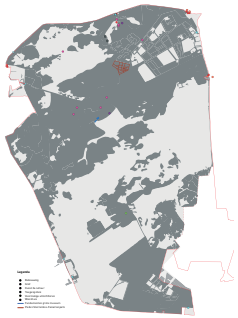

Tijdlaag 5 - De periode Kröller-Müller (1909 – 1935)

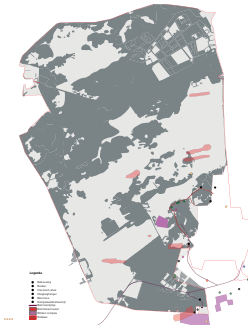

Tijdlaag 6 - Tweede Wereldoorlog (1940 - 1945)

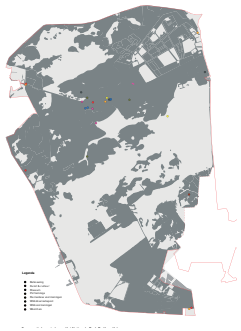

Tijdlaag 7 - Het Nationale Park De Hoge Veluwe (1935 - heden)- historisch ecologische sporen

Tijdlaag 7 - Het Nationale Park De Hoge Veluwe (1935 - heden)

Afb. 3.20- 3.21
Serie kaarten (voor elke tijdslaag 1 kaart, waarin de sporen uit die periode worden aangegeven (Uit: Cultuurhistorische Visie Het Nationale Park De Hoge Veluwe, H+N+S)

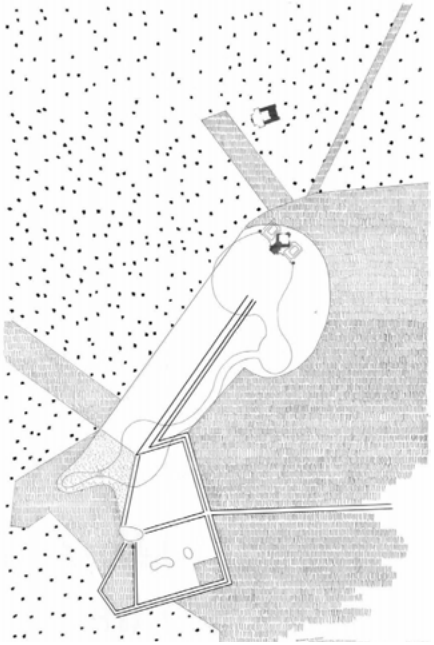

Situatie 1916

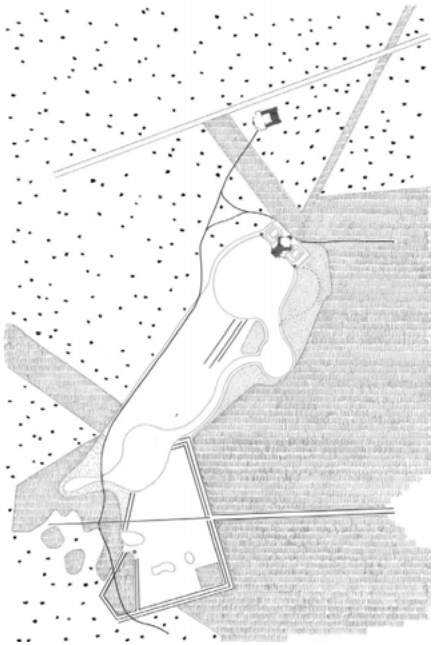

Situatie 1922

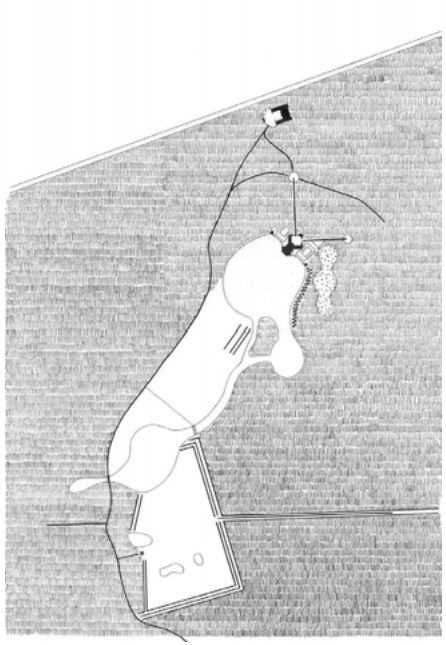

Situatie 1977

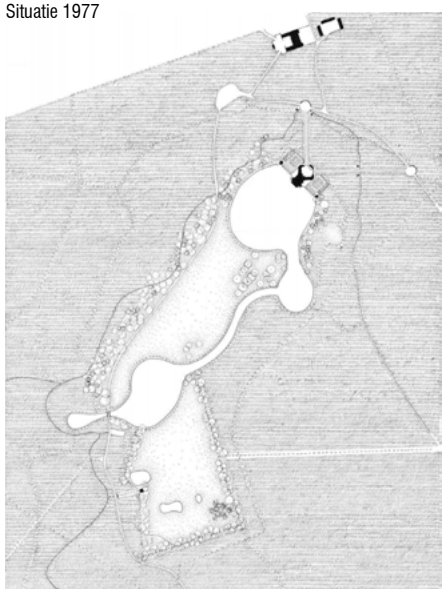

Planvoorstel

Afb. 3.22
De transformatieperiodes uit de ontwikkelingsgeschiedenis van het park rondom het jachthuis St. Hubertus zijn in een serie kaarten uitgewerkt. Verbeeld worden achtereenvolgens: 1. De situatie voor de aanleg van het Berlageplan, zoals Berlage die aantrof, met daarover heen geprojecteerd het voorstel van Berlage; 2. Verbeelding van het uitgevoerde Berlage plan, situatie omstreeks 1922; 3. dDe latere amendementen en toevoegingen (met name in de jaren zeventig). Voor het planvoorstel (rechtsonder) is ervoor gekozen niet het plan van Berlage één op één te restaureren, maar een nieuwe tijdslaag toe te voegen, die is gebaseerd op alledrie de tijdslagen én de huidige situatie. (Uit: Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S)

Stap 3a Historische, ruimtelijke (ontwerp)principes analyseren en reconstrueren
"Bij landgoed Windesheim hebben we voor het eerst, naast de kaarten in tijdslagen, ook heel expliciet de ontwerpprincipes geanalyseerd en geprobeerd te tekenen. Kaarten blijven toch platte vlakken, topografie. Bij elke tijdslaag – waarvan we het wisten/konden deduceren - hebben we gedefinieerd wat de bepalende principes waren, de gereedschapskist van die tijd. Dat kunnen architectonische principes zijn, maar ook economische of cultuurtechnische principes. Bij een ontworpen landschap gaat het dan om het doorgronden van de essentie van het oorspronkelijke plan, maar je kunt dit ook toepassen op een cultuurlandschap. Daar liggen dan geen ontwerpprincipes aan ten grondslag, maar wel cultuurtechnische. Denk bijvoorbeeld aan de wijze waarop de veenafgravingen plaatsvonden of het systeem van de essencomplexen."

Stap 3a bij de uitwerking van de parkanalyse en planvisie voor het Landgoed Windesheim, Zwolle
"Voor Landgoed Windesheim hebben we, voor de reconstructie van een tijdslaag waar geen plankaart voor bestond, gebruikgemaakt van een minuutplan in combinatie met een planbeschrijving in briefvorm. Aan de hand van wat er nog was en dit bronmateriaal konden we die kaartlaag ruimtelijk reconstrueren en vooral de cultuurhistorische ontwerpprincipes boven tafel krijgen. Principes zoals bijvoorbeeld dat je steeds afwisselend wel/geen zicht moest hebben op het water (Afb. 3.25). Of het economisch gestuurde ontwerpprincipe dat, als er ergens een waterpartij is gegraven, men het zand dat vrijkomt weer ergens kwijt moest om de grondbalans gesloten te houden. Dat werd opgelost door ergens een heuveltje of een verhoogd pad te creëren, zoals het hoge pad naast het water (Afb. 3.28-3.29). Dat had dan ook weer een cultuurtechnisch nut, want het landgoed ligt op drassige

plek en op de verhoogde paden hield men droge voeten. Zo zijn de bomen die op de verhogingen zijn geplant veel sterker/vitaler gebleken. Die staan er namelijk nog steeds, simpelweg omdat het daar minder nat was. Ik weet het niet zeker maar sluit niet uit dat ook dat cultuurtechnische nut bewust zo bedacht is. Het is steeds een driemansschap van cultuurtechnische, architectonische en economisch ontwerpprincipes en die vormen echt de essentie van het plan."

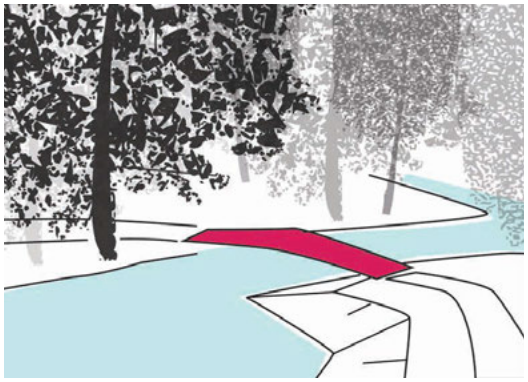

Afb. 3.25 Boven
Voorbeeld van een ontwerpprincipe bij het ontwerp van Jacob Otten Husley (1789): Het principe van verschijnen en verdwijnen: Husly borduurde voort op de principes van de vroege landschapsstijl, waarin de wandeling spannend moest zijn, afwisselend. Al wandelend ontvouwde zich langzaam steeds nieuwe zichten. Soms waren belangrijke punten zichtbaar, dan weer waren ze aan het zicht onttrokken door zorgvuldig geplaatste boombeplanting en onderbegroeiing. Ook wisselde steeds het zicht op het water; dan weer liep het pad er langs, dan boog het pad van de watergang af en werden water en pad door beplanting visueel van elkaar gescheiden. (Uit: Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S)

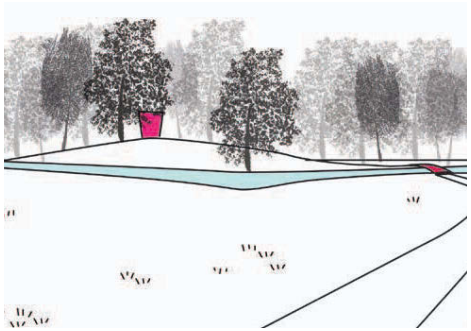

Afb. 3.23-3.24
Voorbeeld van een ontwerpprincipe bij het ontwerp van Jacob Otten Husley (1789): Hoogtepunten langs de wandeling, met reliëf, bijzondere beplanting en architectonische objecten als ingrediënten (Uit: Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S)

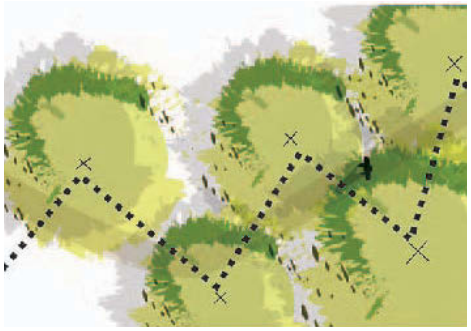

Afb. 3.26-3.27
Voorbeeld van een ontwerpprincipe bij het ontwerp van Jacob Otten Husley (1789): Verspringende bomen langs het wandelpad begeleiden de vaste wandeling (Uit: Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S)

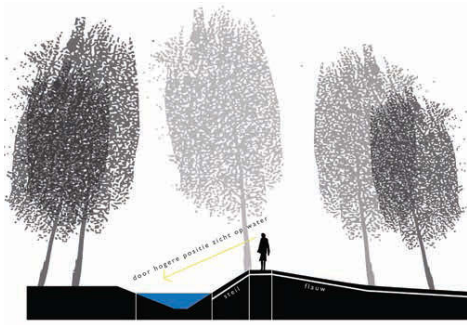

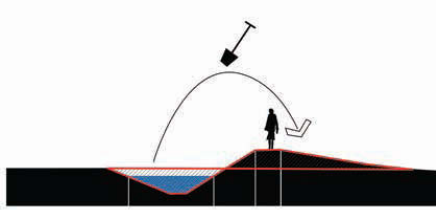

Afb. 3.28-3.29
Voorbeeld van een ontwerpprincipe bij het ontwerp van Jacob Otten Husley (1789): Beter zicht op water door ophoging wandelpad. de vrijgekomen grond voor het graven van de vijvers is hiervoor gebruikt (Uit: Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S)

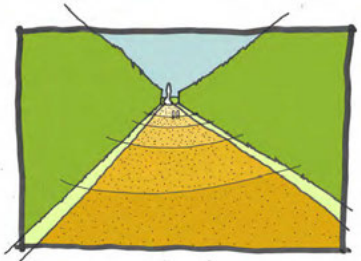

Langzaam loopt het pad omhoog, tussen hoge boswanden, accent aan het eind van de as

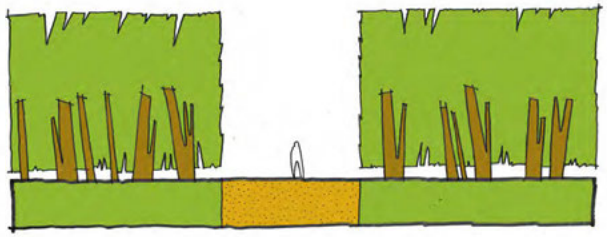

As tussen hoge boswanden/lanen/groene wanden: in het bos (omringd door bos)

Intieme ruimtebeleving, vanuit geborgenheid berceau enkel zicht op aangelegen velden

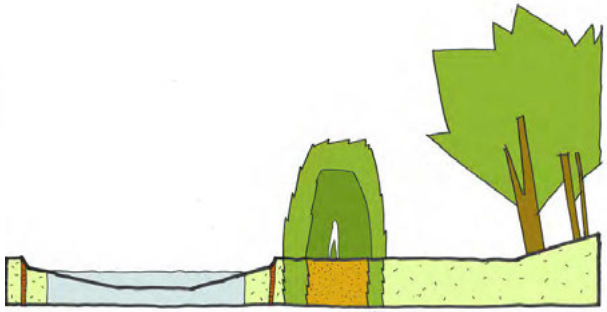

Pad door berceau: op de overgang van water en land

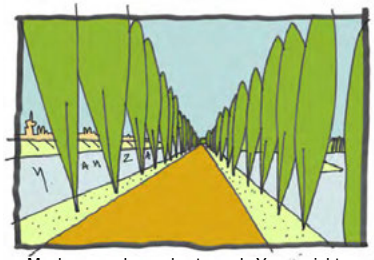

Moskou aan de overkant van de Yauza, zichten naar de buitenwereld

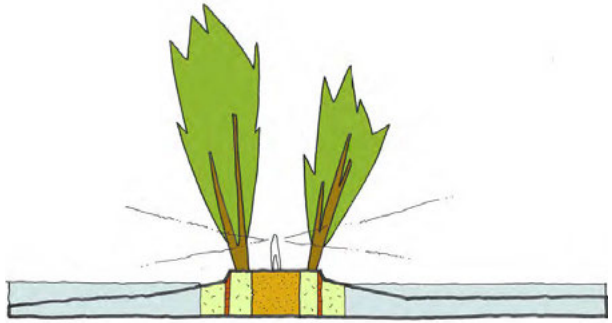

Pad op smalle kade, laanbomen langszij, aan weerskanten water: in het water (omringd door water)

Afb. 3.30-3.35
Belevingsaspecten die essentieel zijn voor het plan worden uitgewerkt in principes en principedoorsnedes. (Uit: Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S)

Stap 3b Historische gebruikers- en belevings(ontwerp) principes analyseren en reconstrueren
"Voor het park Lefovorto in Moskou -in de 18e eeuw ontworpen door de Nederlandse medicus Nicolaas Bidloo voor tsaar Peter de Grote en daarmee gedeeld erfgoed van Nederland en Rusland - zijn we nog een stap verder gegaan dan bij Landgoed Windesheim. We hebben niet alleen de ruimtelijke ontwerpprincipes geanalyseerd, maar ook de gebruikers- en de belevingskant in ontwerpprincipes uitgewerkt. De toevoeging van de beleving is volgens mij uniek in de door ons ontwikkelde methodiek. In Delft wordt ook gewerkt aan methodieken, in de traditie van bijvoorbeeld het werk van Clemens Steenbergen. Daarbij ligt de nadruk echter steeds heel sterk op het architectonische aspect, maar veel minder op welke sublieme sensatie het moest opleveren, terwijl dat eigenlijk veel interessanter is. Daarmee kun je nl. wat in een herontwerp, in een andere tijd en andere context kun je wel proberen als ontwerper – met deels andere middelen – dezelfde sublieme ervaring bij mensen op te roepen."

Stap 3b bij de uitwerking van de cultuurhistorische visie op park Lefovorto, Moskou
"In Rusland hanteren ze feitelijk twee verschillende manieren. Erfgoed gaat weg en wordt volledig afgebroken óf het wordt gerestaureerd, maar dan wel op z'n Russisch en dat betekent dat het doorgaans vrij slecht gebeurt en met de nodige falsificaties. Zelfs als ze het goed doen is het vakmatig maar zelden interessant. Terwijl de ziel meestal in de vele opties hier tussenin zit. Ook combinaties van verschillende houdingen ten opzichte van erfgoed zijn interessant. Bijvoorbeeld door in een park op de ene plek iets te restaureren en op de andere plek te kiezen voor herinterpreteren en laten aansluiten bij het huidige gebruik. Voor nauwgezet restaureren heb je natuurlijk geen ontwerper nodig en voor slopen, kapot maken ook niet, maar bij alle stappen daar tussenin wordt het interessant.

Het herinterpreteren van erfgoed is trouwens een heel

Nederlandse methode, die zelfs in Nederland nog niet overal is ingeburgerd, maar ondertussen ook bij de van oorsprong op behoud gerichte RCE (vanuit de monumentenzorg) zeker navolging vind – dat is bijzonder. We moesten de Russen daar dan ook de nodige handvaten voor aandragen.

Het park Lefovorto heeft in de huidige tijd een compleet andere functie dan toen het ontworpen werd voor de tsaar en zijn familie. Het is nu een publiek stadspark en ligt midden in een drukke woonwijk in plaats van idyllisch aan de rand van de stad. Ook de oorspronkelijke zichtrelatie tussen het zomer en winterpaleis van de tsaar, elk op een oever van de rivier de Yauza, is in een vrij recente tijdslaag verdwenen door de aanleg van een verhoogde snelweg langs de oevers. De paleizen zijn daardoor niet meer als ensemble beleefbaar en de dialoog met de rivier, de hartlijn van het oude plan, is verdwenen. Om al die redenen heeft het dus helemaal geen zin om het oorspronkelijke plan te gaan terug restaureren. Het gaat erom dat je in het idioom van Bidloo verder gaat werken. Daarvoor moet je wel weten wat de essentie van het plan was. Bij het analyseren van het plan kwamen we erachter dat een groot deel van de essentie van het ontwerp ligt bij het gebruikers- en belevingsaspect.

Om een voorbeeld te noemen: In het plan van Bidloo was een keuzemoment bij de vijver ontworpen dat een sterke invloed heeft op de beleving en dat essentieel is voor het ontwerp. Wanneer men tegen deze vijver aanliep, moest er een keuze gemaakt worden welke kant men vervolgens op zou gaan. Er is duidelijk bewust voor gekozen om geen brug over die vijver te bouwen, maar dat hebben de Russen in een later stadium dus wel gedaan. De essentie van het plan is daarmee verdwenen. We hebben zo meerdere principes blootgelegd die sterk gericht zijn op de belevingservaring van de gebruiker.

We hanteerden voor de uitkomsten van de verschillende reconstructies (stap 3 t/m 3b, red.) verschillende tekenstijlen. Voor de reconstructies van de kaartlagen (stap 3, red.) konden we uit zoveel betrouwbare bronnen putten, dat we die zeer exact hebben kunnen reconstrueren. De verschillende tijdslagen van het park waren daardoor heel precies en op schaal in te tekenen. Dit heeft hele strakke tekeningen opgeleverd, met een grote mate van exactheid. Het is daarvan meteen duidelijk dat ze niet berusten op aannames of interpretaties.

Voor de reconstructies van de ontwerpprincipes (stap 3a, red.), kozen we voor een iets schetsmatigere, meer analyserende tekenstijl. We konden daarmee aangeven dat we alleen het principe wilden duiden en niet de pretentie hebben dat dit exact is hoe het was. De schaal hoeft niet te kloppen met de werkelijkheid.

Voor de reconstructie van de meest experimentele stap (stap 3b, red.) is de stijl het meest cartoonesk. We wilden hiermee duidelijk maken dat deze gebruikers- en belevingsprincipes nog het meest berusten op interpretaties en niet afkomstig zijn uit historische bronnen. Deze tekeningen blijken overigens wel het meest toegankelijk en aansprekend bij leken/niet-vakmensen.

De drielaagse reconstructie leveren samen de gereedschapskist voor de vormentaal, het idioom, van Nicolaas Bidloo op. We hebben deze vertaald naar een aantal gouden regels. Deze kunnen gebruikt worden om te ontwerpen in 'de geest van' Bidloo. In dit geval betrof de opdracht een visie te maken en geen ontwerp. Samen met studenten hebben we nog wel verkennend onderzocht hoe die regels in te zetten zijn in een ontwerp, maar een echte ontwerpfase ontbreekt hier. Normaal gesproken gaat het proces echter nog een stap verder en maken we op basis hiervan een ontwerp. Dat zou voor Lefortovo nu zeker kunnen – op basis van het verzamelde inzicht - maar is in Moskou vooralsnog een stap te ver."

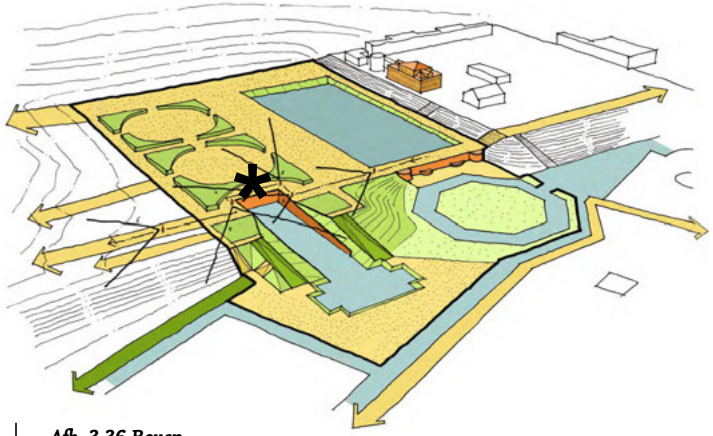

Afb. 3.36 Boven
De zwarte asterix markeert het keuzemoment dat zo belangrijk was in het ontwerp van Bidloo. (Uit: Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S)
3. 37-3.39 Onder, Rechts
De verschillende gebruikte tekenstijlen.
(Uit: Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S)

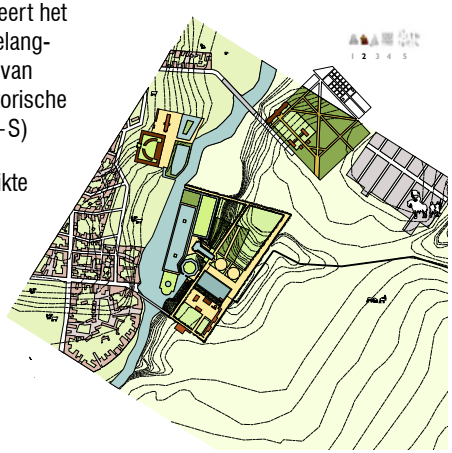

Exacte reconstructie op basis van bronnen: gedetailleerde en precieze tekening op schaal

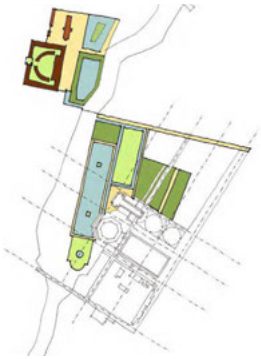

Ruimtelijke ontwerpprincipes, geen exacte reconstructie mogelijk: Schetsmatige tekenstijl

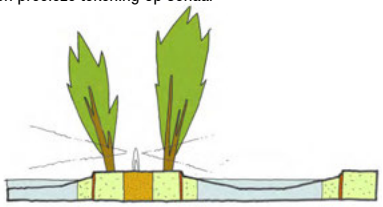

Belevingsaspecten. Essentieel voor plan, maar de analyse berust op aannames: Cartooneske tekenstijl

Stap 4 Op zoek naar de essentie van het oorspronkelijke plan, keuzes maken ('draaien aan de knoppen') en ontwerpen.
"Op basis van de uitkomsten uit voorgaande stappen, kun je gaan ontwerpen. Ontwerpen is keuzes maken, het is geen wiskunde. Als je een ander had gevraagd een ontwerp te maken voor eenzelfde plek, dan zou het resultaat anders worden, omdat een ander verschillende keuzes zou maken.

Op bepaalde plekken heb je heel veel vrijheden. Daar is de cultuurhistorische situatie zo onduidelijk dat reconstrueren geen zin heeft. Op andere plekken ben je vervolgens weer heel streng en vormt de oorspronkelijke situatie uit een bepaalde tijdslaag echt het uitgangspunt. Dat betekent soms ook dat er elementen weg moeten waar men in de huidige tijd erg aan gehecht is geraakt.

Uit alle tijdlagen gebruik je elementen die ook in de huidige tijd nog een bepaalde samenhang hebben. Welke tijdslagen dat zijn kan voor elk deelgebied weer anders zijn. Soms is een bepaalde tijdslaag nog zo sterk vertegenwoordigd, dat je ervoor kiest om die in dat gebied geheel te reconstrueren of in ieder geval leidend te maken. Op andere plekken of deelgebieden is herinterpreteren weer beter.

Het is een kwestie van 'draaien aan de knoppen'. Elk deelgebied kan een andere, dominante tijdslaag hebben. Dat komt voor als je het bijvoorbeeld hebt over een landgoed dat in meerdere tijdsperiodes is ontworpen en uitgevoerd. Afhankelijk van de leeftijd en de (samenhang tussen de) resterende fragmenten, de uniciteit ervan, enz. kies je dan een tijdslaag. De RCE heeft brochures over historisch erfgoed die hiervoor goede aanknopingspunten bieden."

Stap 4 bij de uitwerking van de parkanalyse en planvisie voor het Landgoed Windesheim, Zwolle
Bij landgoed Windesheim werden zeven tijdslagen onderscheiden:

1. De periode vanaf de late middeleeuwen (Havezathe Windesheim)
2. De eerste (ontworpen) tuinaanleg door Jacob Otten Husly in 1789
3. Een herziening door George Blom rond 1812, die met name betrekking had op het vereenvoudigen van het padenstelsel.
4. Een ontwerp van Leonard Springer in 1914, waarbij het landschappelijk deel enigszins werd uitgebreid, maar waarbij vooral de tuinen direct rondom het huis opnieuw werden vormgegeven en een sterk geometrisch opzet krijgen.
5. Tussen 1914 en WOII worden delen van het terrein (met name het landschappelijk deel) ingezet voor bosbouw.
6. Tijdens WOII wordt het landgoed gevorderd door de bezetters. De geallieerden bombardeerden het landgoed enkele dagen later, waardoor het landhuis volledig werd verwoest. Top op heden resteert alleen de ruïne.
7. De huidige tijd vormt een optelsom van sporen uit de voorgaande tijdlagen, waaronder de ruim twee eeuwen tuinkunst. Het ontbreken van een visie heeft geleid tot verder verval van het padenstelsel. Wel resteren nog een aantal monumentale bomen.

"Een analyse van de verschillende kaartlagen heeft geleid tot de conclusie dat er op het landgoed meerdere deelgebieden zijn aan te wijzen, waarin de dominante tijdslaag steeds een andere is. Voor het gedeelte rondom het woonhuis is de Springerlaag dominant, voor het landschapspark ten noorden van het Engelse Bosch geldt Husly als dominante laag. In beide deelgebieden zal worden gereconstrueerd in de taal van respectievelijk Springer en Husly. Voor het tussengebied (het Engelse Bosch) zijn sporen uit het verleden dusdanig verloren gegaan dat geen enkele tijdslaag als dominant kan worden aangemerkt. Hier moet worden herontworpen en geherinterpreteerd om de samenhang te herstellen. Hier is ruimte voor een nieuwe tijdslaag, een nieuw ontwerp. Ook voor het verwoeste landhuis is de vraag of reconstrueren zinvol is. Ook hier is ruimte voor een nieuwe invulling."

Afb. 3.40
Het is een kwestie van draaien aan de knoppen. (Uit: Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S)

Tijdlaag 1: Havezathe Windesheim (reconstructie kaart 1783)

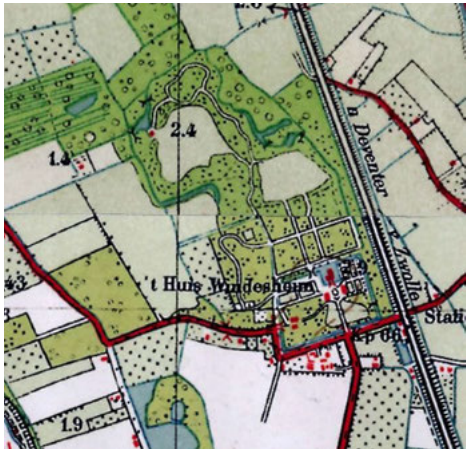

Tijdlaag 5: bosbouwperiode (topografische kaart 1933).In de periode tussen 1850 en 1950 worden diverse bospercelen in de directe omgeving gerealiseerd. Daarnaast wordt in dezelfde periode, vermoedelijk in de jaren dertig, het bosgebied rondom het 'Engelsche Bosch' met een functionele 'bosbouw'-bril aangepakt. Kaarsrechte bospaden worden hier in die tijd geïntroduceerd, geheelpassend bij de rationalisatie in die tijd. De oude wandelpaden verdwijnen.

Afb. 3.40-3.48 Links
De reconstrueerde tijdslagen van het landgoed Windesheim en de sporenkaart van de historische sporen uit het verleden die nog steeds aanwezig zijn (Uit: Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S)
Afb. 3.49 Onder
Dominante tijdslagen (Uit: Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S)

Tijdlaag 2: Ontwerp Jacob Otten Husly (reconstructie kaart 1789). Aanleg in vroeg-landschappelijke stijl

Tijdlaag 3: (Her)ontwerp George Blom (reconstructie kaart 1812). Er vindt een versimpeling plaats van de padenstructuur in het meest landschappelijke deel (Het Engelsche Bos ten noorden van het huis). De grillige paden worden meer 'lui'. Het gedeelte rondom het huis krijgt aan de oostzijde een formeler karakter. Aan de westzijde vindt juist een verlandschappelijking plaats.

Tijdlaag 4: (Her)ontwerp Leonard A. Springer (reconstructie kaart 1914). Het padenpatroon wordt opnieuw aangepast. de grootste veranderingen vinden echter plaats in het gedeelte rondom het huis. Dit wordt formeler van karakter. Er worden hier onder andere en rozentuin en een bloementuin aangelegd.

Tijdlaag 6: Tweede Wereldoorlog (topografische kaart 1954). De Tweede Wereldoorlog markeert een belangrijk moment in de geschiedenis van het landgoed. De vordering van het landhuis door de Duitse Wehrmacht in 1944 leidt enkele dagen later tot een bombardement vand e zijde van de geallieerden, waarna Huis Windesheim tot ruïne vervalt.

Tijdlaag 7: Huidige situatie (luchtfoto 2011). Vanaf eind jaren tachtig is de omgeving van het huis (bouwhuizen, rozentuin) aangepakt. In 1982-1983 is het oostelijk bouwhuis gerestaureerd en voor bewoning geschikt gemaakt. De rozentuin is in 1982-1984 hersteld, en grotendeels in oorspronkelijke staat teruggebracht.

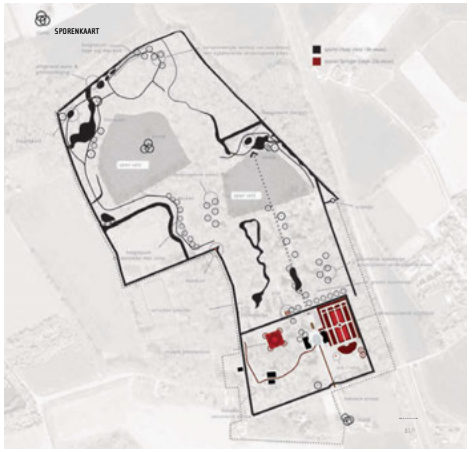

Sporenkaart: Welke sporen uit de geschiedenis zijn nog aanwezig? Vooral sporen uit de ontwerpen van Husly (aan de noordzijde) en Springer (aan de zuidzijde) zijn nog intact.

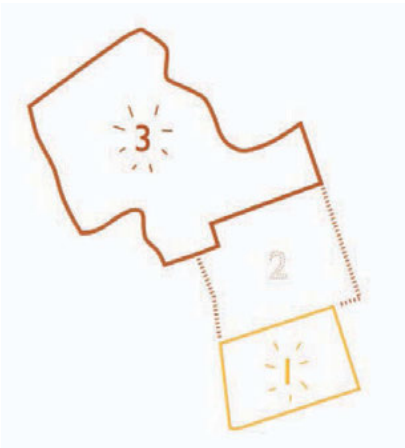

De dominante tijdslagen zijn af te leiden uit de sporenkaart. In deelgebied 3 is het ontwerp van Jacob Otten Husly dominant, in deelgebied 2 is het onduidelijk en ligt het ontwerp van een nieuwe laag meer voor de hand. In deelgebied 1 is het ontwerp van Springer nog vrijwel intact en daardoor dominant. Laag 3 en 1 worden in respectievelijk de geest van Husly en Springer herontworpen.

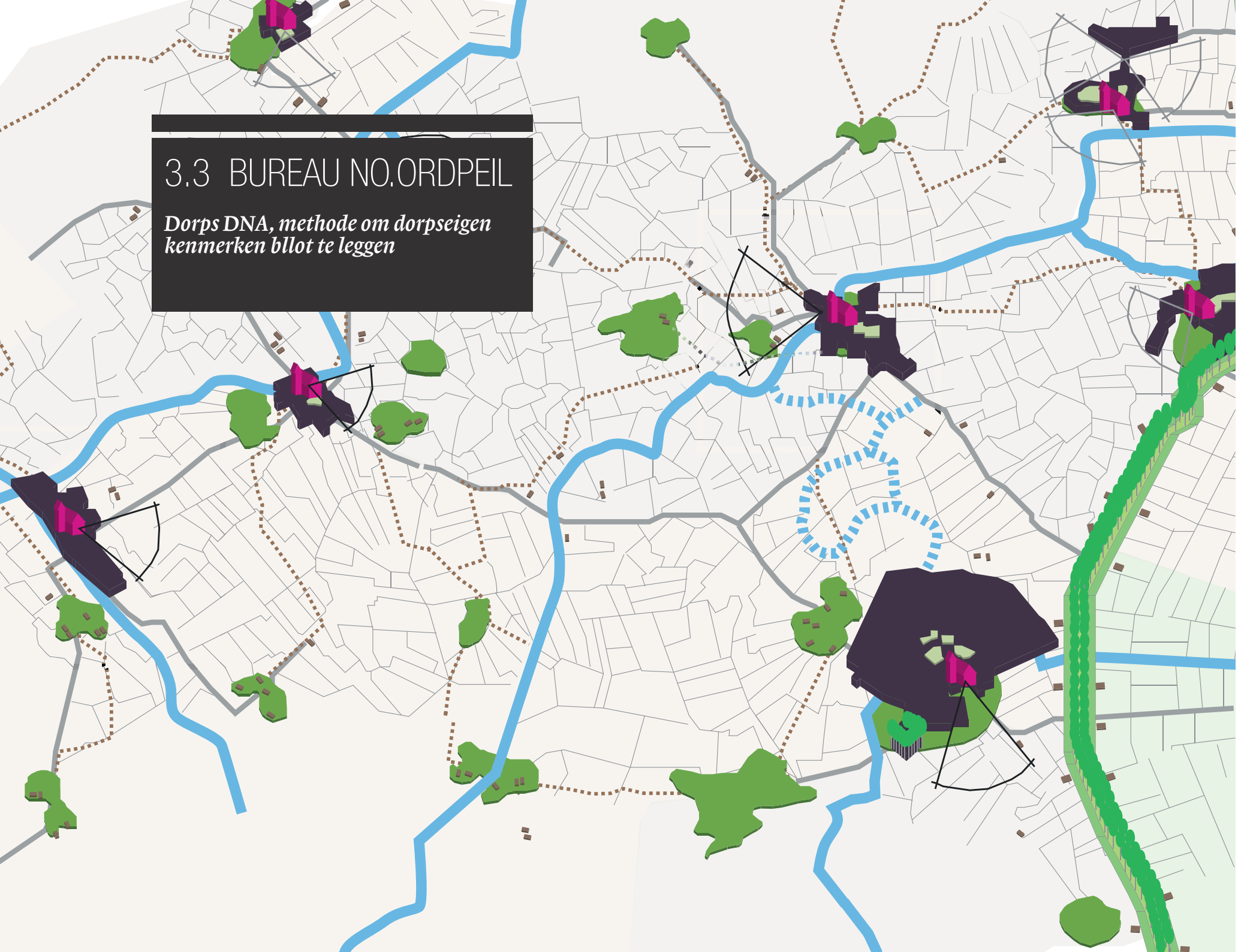

3.3 BUREAU NO.ORDPEIL

Dorps DNA, methode om dorpseigen kenmerken bllot te leggen

Uitzoomen en abstraheren helpt om ordeningsprincipes te leren begrijpen

Postzegelplannen - kleinschalige dorpsuitbreidingen – zijn op de lange termijn erg schadelijk voor de cultuurhistorische kwaliteiten, doordat niet wordt aangesloten bij de karakteristieke dorpsgroei die juist bij deze oude dorpen van oudsher sterk gekoppeld is aan het gebruik van landschap en bodem. De onderlinge verschillen, die het unieke karakter van de dorpskernen bepalen, komen niet terug in deze nieuwbouwplannen. Het levert een uniform beeld op dat in willekeurig welk dorp gerealiseerd zou kunnen zijn. Doordat op kleine schaal wordt uitgebreid, overal een beetje, is men zich vaak niet bewust van de aantasting van het dorpseigen karakter.

Els van der Laan vertelt:"Toen wij in 2004 aan de slag gingen met de ontwikkeling van een methodiek om die dorpseigen karakteristieken van 56 Friese dorpen op een voor iedereen duidelijke manier in beeld te brengen, waren er nog geen goede instrumenten voor. De cultuurhistorische atlas en de cultuurhistorische waardenkaarten, dat was voor ons een chaos aan informatie. Het is een verzameling punten, lijnen en vlakken, maar er zit geen structuur in.

We zijn toen begonnen om met behulp van symbolen karakteristieke kenmerken te benoemen. Voor ons is dat de methode waarmee wij op beleidsniveau, maar ook met burgers en bewoners kunnen communiceren over karakteristieke, cultuurhistorische kenmerken. Die kenmerken zijn in verschillende tijdslagen ontstaan."

Grijs, groen, blauw en rood

"We hebben ons in eerste instantie vooral gericht op fysieke kenmerken en niet op ander erfgoed, zoals verhaallijnen. Die fysieke kenmerken bestaan voor ons uit vier lagen: Grijs, groen, blauw en rood. Grijs staat voor de wegen en paden, groen voor het landschap, blauw voor het water en rood voor de bebouwing. Daar kun je alle tijdslagen in onder brengen. Je kunt bijvoorbeeld de ontwikkeling van de wegen tekenen in grijs en de ontwikkeling van de bebouwing in rood. Alle karakteristieke, rode kenmerken worden dan ingedeeld in de rode verzameling. Het maakt daarbij eigenlijk niet zoveel uit in welke tijdslaag deze ontstaan zijn, zolang ze maar karakteristiek zijn voor het dorp. De details kunnen verschillen, afhankelijk van de tijdslaag, maar de groeikenmerken blijven hetzelfde en zijn gekoppeld aan landschapskenmerken. De groeidragers zijn water, groen en infrastructuur. We hebben deze groeikenmerken het Dorps-DNA genoemd. Inmiddels is Dorps-DNA een ingeburgerde term en je hoort 'm nu overal, maar wij menen nog steeds dat wij die term hebben geïntroduceerd in 2005. We vinden die term de lading heel goed dekken."

In grotere context- families van dorpen

"Interessant wordt het als je de verschillende dorpen op grotere schaal gaat bekijken, binnen een grotere context, bijvoorbeeld door te onderzoeken hoe ze in het landschap liggen of door ze met elkaar vergelijken. Per landschapstype zijn dorpen te onderscheiden die op een vergelijkbare wijze gegroeid zijn, een soort 'families van dorpen'. In zuidwest Friesland zijn er twee landschapstypen te onderscheiden, het kleiweidegebied met en zonder terpen en het merengebied met poelen en breken. Binnen dit gebied zijn zes verschillende families van dorpen te onderscheiden: Terpdorpen, vaartdorpen, waterdorpen, komdorpen, dijkdorpen en agrarische streekdorpen. Hoewel de architectuur in de verschillende dorpen nauwelijks verschilt, zit er onderling wel veel verschil in de opbouw en

Afb. 3.50 Links
Fragment uit de kaart van het terpengebied. De vier lagen grijs, groen, blauw en rood vormen een duidelijke structurering. (Uit: Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil)
Afb. 3.51 Boven
De schadelijke invloed van postzegelplannen (links weergegeven in paars, rechts in lichtgrijs) op de dorpsstructuur en historische kwaliteiten. (Uit: Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil)

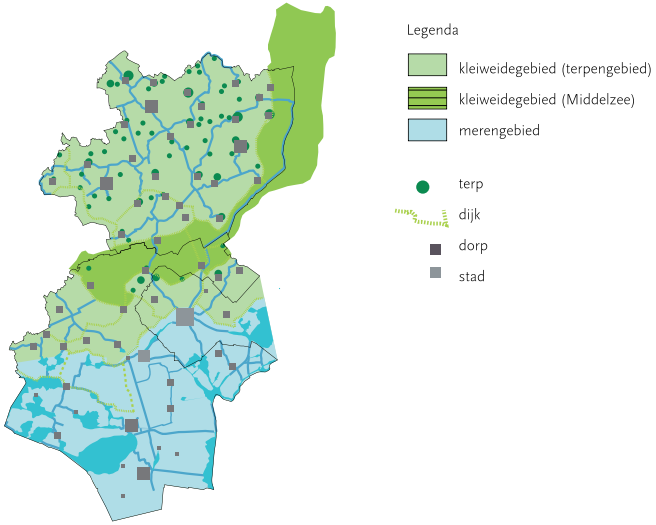

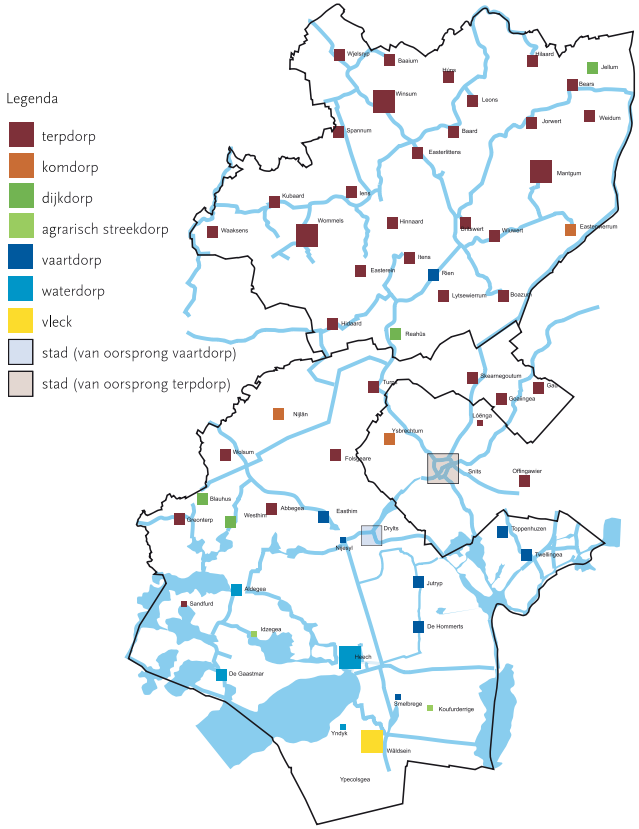

ontstaansgeschiedenis. Zo zijn vaartdorpen organisch langs vaarten gegroeid en zijn van oorsprong langgerekt van vorm. Bij de terpdorpen is de infrastructuur sterk gekoppeld aan de vorm van de terp. Ronde terpen hebben een radiale structuur, vierkante terpen een blokverkaveling en handelsterpen zijn langgerekt. Bij waterdorpen was de bebouwing van oorsprong sterk op water gericht."

Dorpspaspoort-samen met bewoners

"Door allerlei kleinschalige nieuwbouwplannen is er van die oorspronkelijke structuur soms nog heel weinig af te lezen. In de traditionele vorm van ontwikkelen was het zo dat gemeenten bepaalde stukken grond in hun bezit hadden. De locatie van de minste weerstand was troef. Deze stukken werden vervolgens ingezet voor dorpsuitbreidingen. Er werd dus helemaal niet gekeken vanuit de morfologie van het dorp. Voor verschillende dorpen hebben we vervolgens samen met de bewoners een DNA-kaart opgesteld, een dorpspaspoort. We laten ze gewoon plakken en knippen aan hun eigen DNA en laten ze de dorpseigen kenmerken, hun eigen identiteit, herkennen. Alle dorpen stelden een eigen visie op en tevens een ontwikkelingsplan op basis van kansen die het dorpspaspoort bood. Het ontwikkelingsplan was daarbij vooral gericht op hoe je - op basis van de groeikenmerken - nieuwe ontwikkelingen kunt genereren. Op welke manier kun je gaan bouwen of water aanleggen of groen, zodat er weer een balans ontstaat."

Afb. 3.52 Links
Het landschapstype is medebepalend voor het type dorp dat er aangetroffen wordt. Door uit te zoomen en de dorpen te vergelijken, kunnen familie van dorpen worden gedefinieerd (Uit: Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil)
Afb. 3.53 Rechts
Voor alle schaalniveaus wordt gewerkt met dezelfde, eenduidige legenda. Het sterke abstractieniveau van de symbolen maakt de kaarten goed leesbaar. (Uit: Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil)

Casestudy Dorps-DNA van Britsum
(Tekst overgenomen uit Dorpspaspoort Britsum, Bureau No.ordpeil) Britsum is een terpdorp dat in de vroege Middeleeuwen is ontstaan op een kwelderwal ten oosten van de Boornestroom dit zich tot de Middelzee had verbreed. De terp heeft een radiale structuur, maar na afgravingen aan vooral de zuid- en oostzijde omstreeks 1900, is die niet overal meer te herkennen.

Gebieds-DNA
Britsum is ontstaan langs de oostzijde van de vroegere Middelzee. Het kleigebied bepaald grotendeels het gebieds-DNA van Britsum. Het landschap kenmerkt zich door zijn openheid en grootschaligheid. De structurerende elementen in het gebied zijn de onregelmatige blokverkaveling, dijken (oude Middelzeedijk), kwelderwallen, slenken, terpen, paden (oude kerkepaden), eendenkooien en vaarten.

Dorps-DNA
De oorspronkelijke radiale structuur van het dorp Britsum wordt gevormd door de Menno van Coehoornwei, de Greate Buorren en de Lytse Dyk. Samen vormen zij een 'dorpsring', vanwaaruit alle wegen naar buiten lopen. Deze dorpsring maakt het dorp herkenbaar als (terp)dorp in het open kleiweidegebied. De kerk op de terp ligt nog redelijk centraal, hoewel het dorp zich meer in zuidelijke richting heeft ontwikkeld. Het groen van Britsum bevindt zich voornamelijk rondom de oude dorpsring. Hieraan liggen verschillende open groene ruimten die het dorp lucht geven. Het water speelde en speelt een belangrijke rol in Britsum. De Stienservaart passeert het dorp aan de noordzijde. Via dit water was en is nog steeds de Dokkumer Ee te bereiken. Door de vele opvaarten is de Stienservaart prominent in het dorpsbeeld aanwezig. Een andere blauwe drager is de Jousen, welke aan de zuidzijde van het dorp is gelegen.In de historische kern staat een aantal karakteristieke en voor Britsum waardevolle panden, waaronder een aantal bijzondere boerderijen, die de identiteit van Britsum bepalen.

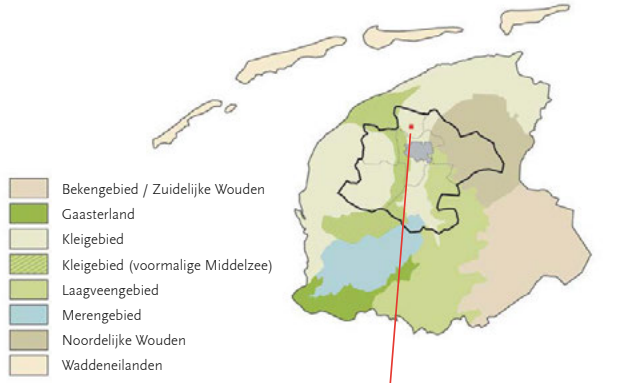

Gebieds-DNA

Dorps-DNA

Situatie rond 1800: Dorp rond terp en langs water

Situatie rond 1900: Groei langs wegen en water

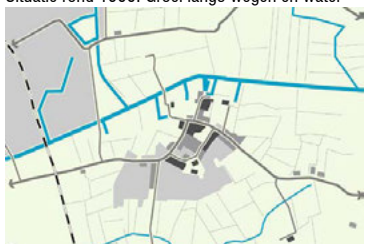
Situatie rond 2000: Groei landinwaarts en langs hoofduitvalsweg

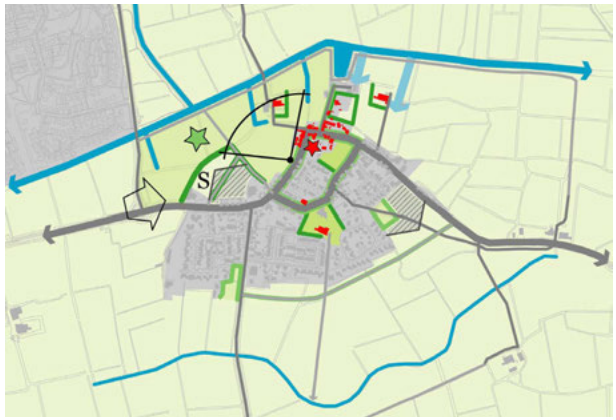
Ontwikkelingskansen groen, rood, blauw en grijs met gebruikmaking van dorpseigen karakteristieken

Afb. 3.54-3.59
(Uit: Ruimtelijke kwaliteitsparagraaf Britsum, Bureau No.ordpeil)

3.4 STROOTMAN LANDSCHAPSARCHITECTEN

Inrichtings - en beheerplan Ballooërveld en Strubben Kniphorstbosch, cultuurhistorie als instrument

Best of both worlds, historici en ontwerpers doorlopen het proces samen.

De eerste opdracht als zelfstandig landschapsarchitect betrof het maken van een plan voor De Langstraat, een cultuurhistorisch rijke streek in Noord-Brabant, tussen Geertruidenberg en 's Hertogenbosch. De beperkte, kaartgerichte, cultuurhistorische studie die tot dan toe binnen de landschapsarchitectuur gehanteerd werd, bleek niet langer toereikend en Berno begon een eigen methodiek te ontwikkelen. Een proces dat in een stroomversnelling terecht kwam toen Strootman Landschapsarchitecten werd uitgekozen om een landschapsvisie voor het Drentsche Aa-gebied te maken. Tijdens een gesprek vertelt Berno me over de ontwikkeling van deze methodiek.

De Langstraat
"Het eerste plan waaraan ik werkte was een plan voor De Langstraat dat heet: 'Lange lijnen in een gelaagd land'. Archeoloog Ellen Vreenegoor van de ROB (nu RCE) maakte mij erop attent dat de geschiedenis van dit landschap veel verder terugging dan het beschikbare kaartmateriaal en vroeg mij hoe ik dacht die informatie te gaan verzamelen. Ze vroeg zich af of ik - net als alle andere landschapsarchitecten- alleen ging kijken naar de kaart van 1853, want dan had ik toch wel een probleem. Daar had ze absoluut een punt. Wat het landschap extra bijzonder maakt, is dat er van die lange, cultuurhistorische ontstaansgeschiedenis nog heel veel sporen zichtbaar in het landschap aanwezig zijn. Het heeft dan ook écht zin om zover terug te gaan."

Samenwerking met een historicus
"Ik ben vervolgens gaan zoeken naar een manier waarop ik die cultuurhistorische informatie zou kunnen verkrijgen. Hierbij werd ik gewezen op Chris de Bont, historisch geograaf en lang werkzaam geweest aan Wageningen universiteit. Hij had een boek geschreven over De Langstraat en is gespecialiseerd in veengebieden. Ik had zijn boek gelezen en ben toen naar hem toe gestapt en heb hem gevraagd of hij mij de kennis kon leveren die ik nodig had bij het maken van dit plan. Dat wilde hij wel en dat werd de eerste keer dat ik met een historisch geograaf werkte."

Chronologie in kaarten
"Ik heb toen zelf bedacht wat ik hebben wilde. Ik wilde ten eerste een chronologie hebben, een aantal relevante fases uit de geschiedenis. Hoe is het huidige landschap geworden wat het is? Wat zijn, met als vertrekpunt het natuurlijke landschap van zo'n 1.000 jaar geleden, daarin de belangrijke stappen geweest? Het tweede dat ik wilde hebben was een aantal kaarten waarin de historische elementen die nu nog te herkennen zijn, terug te herleiden zijn tot de periode waarin ze ontstaan zijn. Zo hebben we het afgesproken en dat ging heel goed. Hij had eerst een soort stripverhaal in beeld en tekst gemaakt, waarin alle belangrijke gebeurtenissen die het landschap hebben veranderd, waren opgenomen. Daar hebben wij vervolgens ons plan op gebaseerd."

Ontwerptradities - het begint bij de opleiding
"Dat was bijzonder leuk en leerzaam. Niet alleen voor mijn eigen ontwikkeling, maar ook voor het vakgebied, want ik had ook wel door dat niemand dat in die tijd zo deed. Er was geen traditie op dat gebied. En dat terwijl het eigenlijk een heel logische methode is. Ik vind ook dat ontwerpopleidingen als Wageningen en Larenstein daar een gat laten vallen. Er lijkt de veronderstelling te bestaan dat er voor 1850 geen informatie is. Zo'n opleiding duurt natuurlijk maar een paar jaar waarin van alles geleerd moet worden, maar ik vind wel dat je landschapsarchitecten ervan be-

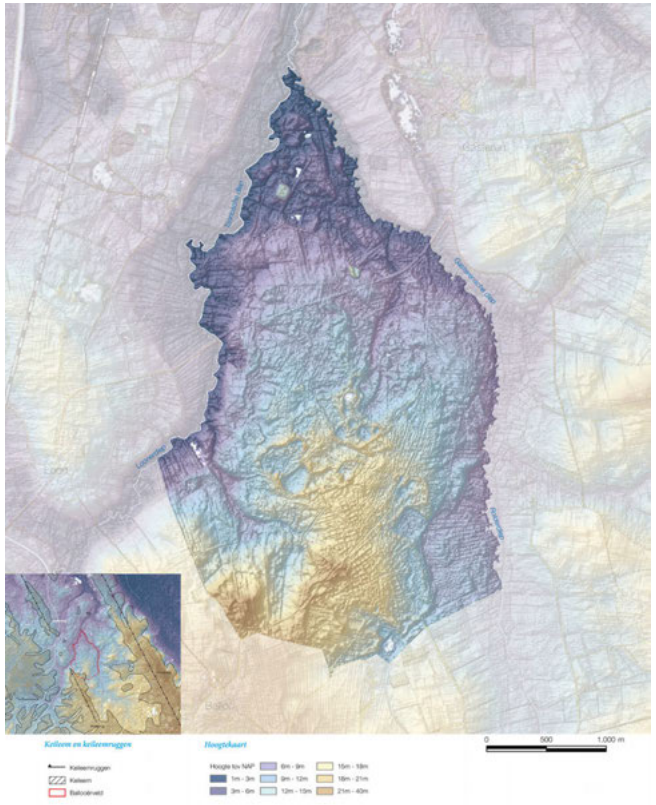

Afb. 3.60 Links
Cultuurhistorische sporen in het Strubben Kniphorstbosch: Langs de lange boswal ten zuiden van het landgoed Kniphorst ligt een pad haaks op de karrensporen, waardoor je de sporen goed kunt zien. (Uit: Inrichtings- en beheerplan Strubben Kniphorstbosch, Strootman Landschapsarchitecten)

Afb. 3.61 Boven
De chronologie in kaarten begint bij het natuurlijke landschap. Het reliëf (en dus de hoogtekaart) speelt hierin een belangrijke rol. (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

Het veld in met historisch geografen, Theo Spek en Martijn Horst, om sporen te ontdekken en herkennen (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)
Afb. 3.62 Geheel boven
Op enkele plekken zijn nog karrensporen in het landschap terug te vinden, zoals hier tussen de Bruggerdijk en het parallel lopende ruiterpad.
Afb. 3.63 Boven
In het midden van deze bodemkaart is een rechte sleuf te zien, die vermoedelijk een weg tussen Leenderstrijp en de grenskerk was.

wust moet maken dat de geschiedenis van een landschap veel verder teruggaat en ook de menselijke invloed op die ontstaansgeschiedenis veel verder teruggaat dan 1850."

Landschapsvisie Drentsche Aa
"Ik kreeg opnieuw de kans de methode te gebruiken en verbeteren bij een opdracht van Staatsbosbeheer voor het opstellen van een landschapsvisie voor de Drentsche Aa. Een fantastische opdracht, waarvoor wij - na een lange selectieprocedure - de aanbesteding wonnen. Het gebied kende ik alleen van reputatie en wist dat het cultuurhistorisch rijk gelaagd was, maar ik was er nog nooit geweest. Ik had al gehoord dat Hans Elerie en Theo Spek dé autoriteiten waren wat betreft historische geografie van dit landschap. Ik heb met ze overlegd hoe we dit nu het beste konden aanpakken en hoe we de kennis die zij bezaten bij mij terecht konden krijgen. De kennis was er al, maar nog niet opgeschreven. Beide hadden weinig tijd om het voor me uit te werken, maar besloten vijf dagen beschikbaar te stellen voor dit project. Ze hebben met de hand een aantal kaarten getekend. Die kaarten zijn door RAAP in GIS gezet.

Over de bewoningsgeschiedenis heeft Tjalling Waterbolk, toen al met pensioen, een stuk geschreven, want dat was volgens Theo Spek de enige persoon die een compleet beeld had van de bewoningsgeschiedenis van het Drentsche Aagebied. Hans en Theo hebben ook een korte tekst geschreven, die door RAAP in een rapport is verwerkt. Ik ben met Hans Elerie vele dagen door het gebied gegaan waar hij mij op allerlei sporen heeft gewezen, zoals de karresporen en het verhaal van de grafheuvels.

Theo en Hans waren toen al aan het werk met de landschapsbiografie van het Drentse Aa-gebied. Hans was in die tijd ook directeur bij het BOKD en had daarmee ook een formele rol in de stuurgroep voor de landschapsvisie, en dat was heel goed. Daardoor was hij niet alleen de historisch geograaf die mij van informatie voorzag, maar eigenlijk ook onderdeel van de 'klant' die iets moest kunnen met de landschapsvisie. Hans had bovendien allemaal ambities met dit gebied. Hij schreef artikelen in Noorderbreedte, over uitzicht en dichtgroeien en was erg gekant tegen het natuurbeleid van Staatsbosbeheer op dat moment. Hij zag die landschapsvisie daardoor ook als een enorme kans om een goed document voor de toekomst te maken, waarin veel beter rekening gehouden werd met het de cultuurhistorie dan tot dat moment gedaan was. Hij was daardoor erg betrokken en dat zorgde ervoor dat wij gedurende het proces veel contact hadden."

Samen het proces in
"Het was dus niet zo dat ik een afgeronde, historische biografie van het gebied in handen kreeg met de opdracht er maar iets leuks mee te doen. Nee, het was echt een proces waar we samen ingingen. Ik heb Hans en Theo ook voorgesteld, zeker bij de latere projecten, om niet een harde scheidslijn te maken tussen onze disciplines landschapsarchitectuur en historische geografie. Ik houd er altijd erg van als mensen op de stoel van een ander gaan zitten. Ik heb ze dan ook gevraagd om op basis van hun historische en archeologische kennis ontwerpopgaven voor het gebied te formuleren. Dat hebben ze gedaan en die waren hartstikke goed. Ook tijdens het maken van de visie heb ik regelmatig contact gehad met Theo en Hans; de samenwerking was erg inspirerend.

De landschapsvisie Drentsche Aa werd heel goed ontvangen; ik heb er in 2005 zelfs de 'Harry de Vroome-penning' voor gekregen. Ik besef wel dat ik erg veel geluk heb gehad dat ik in de eerste plaats mensen trof die al heel veel van het gebied wisten en dus niet eerst zelf hoefden te gaan studeren, want ze hadden die kennis al paraat. Ten tweede zijn ze heel goed in hun vak en ten derde zijn ze heel goed in staat om heel ver met mij mee te denken."

Vervolgprojecten
De geslaagde landschapsvisie heeft geleid tot een aantal

vervolgopdrachten binnen het gebied, het inrichtings- en beheerplan Strubben Kniphorstbosch, het inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, ontwerp voor nieuwe belvedères en een plan voor de oostelijke stadsrand van Assen: Assen aan de Aa.

Strubben Kniphorstbosch
"Het plan voor het gebied Strubben Kniphorstbosch was de eerste. Staatsbosbeheer mocht de opdracht niet rechtstreeks aan ons gunnen, dat moest via een aanbestedingsprocedure en bovendien moest er toen ook nog Belvedèresubsidie voor worden aangevraagd. De opdracht voor de cultuurhistorische inventarisatie, de landschapsbiografie, werd door Staatsbosbeheer al gegeven aan Jan Neefjes van Bureau Overland. Theo Spek speelde daarin een begeleidende rol. Ik wist toen nog niet zeker of ik de het inrichtings- en beheerplan mocht gaan maken voor dit gebied, maar hoopte er wel op en heb Jan Neefjes daarom al in een vroeg stadium opgebeld, zodat ik hem kon duidelijk maken dat – als we de opdracht zouden krijgen – wat ik dan met zijn materiaal wilde."

Te omvangrijk rapport, teveel kaarten
"Jan Neefjes is daar ook mee aan de slag gegaan, maar het leverde zo'n dik rapport op, dat wij dat niet konden verwerken in ons plan, daar was het simpelweg te dik voor. Ook het kaartmateriaal was niet meteen geschikt. Er kwamen iets van 20 kaarten uit en dat vind ik te veel. Ik geef er de voorkeur aan om dan kaarten samen te voegen, zodat het wat overzichtelijker wordt. Deze kaarten waren uitgewerkt in GIS, wat op zich wel handig was, maar ik heb liever één kaart die bestaat uit een aantal verschillende historische lagen die je aan en uit kunt zetten om zo de samenhang te kunnen ontdekken tussen de lagen. We hebben het materiaal dus uiteindelijk zelf bewerkt en – op basis van het rapport van Jan Neefjes – zelf de tekst samengevat in een paar A4tjes."

Sporen lezen in het landschap
Afb. 3.64 Boven
Het zuidelijk deel van het plangebied, nabij de camping, wordt door karrensporen doorkruist. (Uit: Inrichtings- en beheerplan Strubben Kiphorstbosch, Strootman Landschapsarchitecten)
Afb. 3.65 Links
Tussen de stenen grenspalen van Wriszak en de Dubbele Paal loopt een rechte greppel die op sommige plekken nog te herkennen is in het veld (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld
"Het volgende project in het Drentsche Aa-gebied was het Ballooërveld. We hebben dat weer uitgevoerd met Theo en 'zijn' mensen. Er was bij de vorige projecten veel tijd gaan zitten in het omzetten van het GIS-materiaal naar mooie, leesbare kaarten. We hebben daarom met Jeroen Zomer van het Kenniscentrum Landschap, die de kaarten voor het Ballooërveld in GIS zou gaan uitwerken, al aan het begin samen gezeten en allerlei proefjes gemaakt in Mapublisher (een Illustrator plug-in) en van te voren alle legenda-eenheden samen bepaald. Ook hebben we al vooraf vrij snel bepaald welke kaarten we allemaal wilden hebben. Dat werkte heel efficiënt."

Chronologische kaartenreeks Ballooërveld
Op deze en de volgende pagina's is de historisch, chronologische kaartenreeks afgebeeld die de onderlegger hebben gevormd voor het inrichtings- en beheerplan voor dit gebied. De geschiedenis van het landschap is ingedeeld in tijdslagen, te beginnen met het natuurlijke landschap. Verschillende tijdslagen zijn - omwille van het overzicht - samengevoegd, zoals in de kaart van het prehistorische landschap. De cultuurhistorische tijdslagen zijn steeds terug te voeren op het oorspronkelijke landschap, bestaande uit hoogtes en laagtes. De unieke positie van het Ballooërveld, gelegen tussen twee beekdalen, heeft ertoe geleid dat het gebied al sinds de prehistorie bewoond is. Van alle tijdslagen zijn nog sporen terug te vinden in het huidige landschap.

De kaarten zijn goed leesbaar, dankzij de eenduidige en sterk geabstraheerde legenda-eenheden die vooraf en in samenwerking tussen historici en ontwerpers zijn ontwikkeld. Die leesbaarheid is niet alleen een voorwaarde om het plan goed te kunnen presenteren aan derden, maar draagt ook bij aan een goed ontwerpproces.

Afb. 3.66-3.74 Deze en volgende pagina's
Chronologische kaartenreeks die de geschiedenis van het Ballooërveld laat zien (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

Het natuurlijke landschap: Hoogtekaart en kaart keileem en keileemruggen

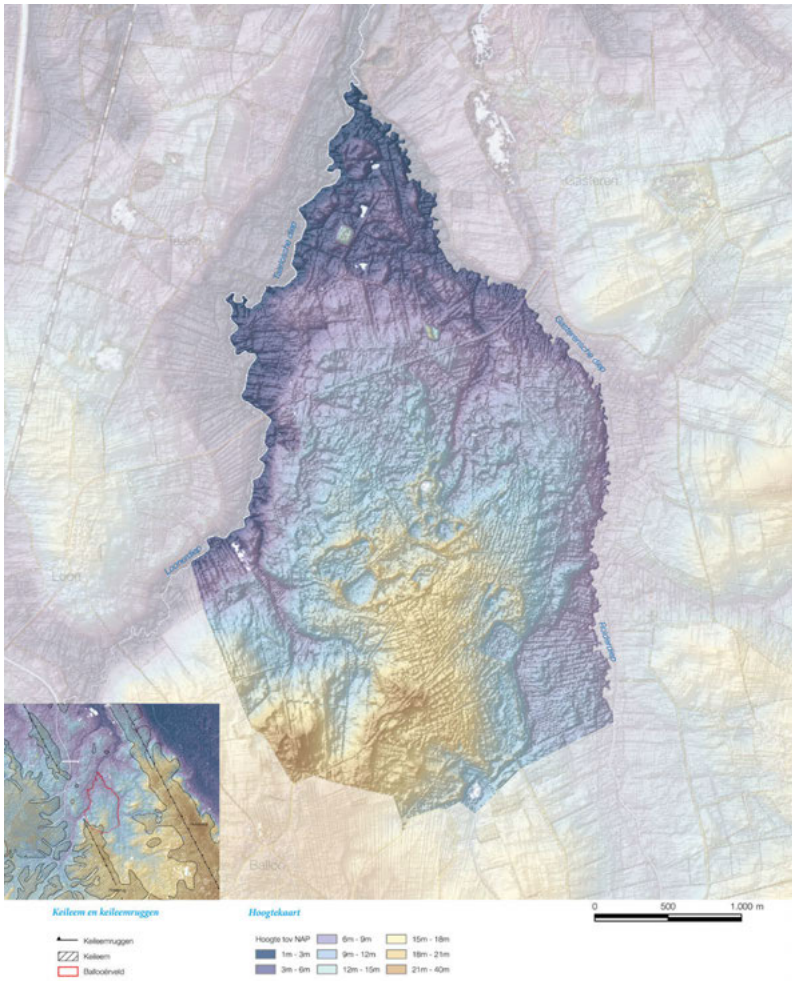

Het natuurlijke landschap: Aardkundige waardenkaart

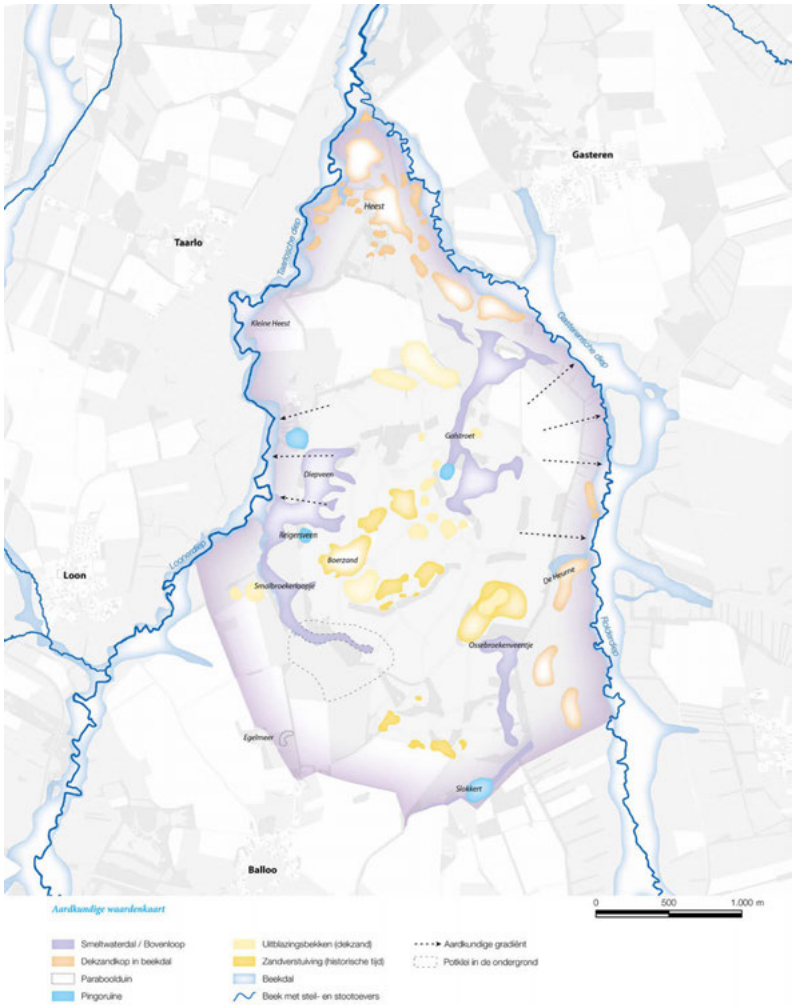

Het prehistorische landschap (Paleolithicum 300.000-35.000 v. Chr., Mesolithicum 8800-5300 v. Chr., Neolithicum 5300-2000 v Chr., late Bronstijd 1100-800 v. Chr., IJzertijd 800-12 v. Chr. en Romeinse tijd 12 v. Chr.-200 na Chr.)

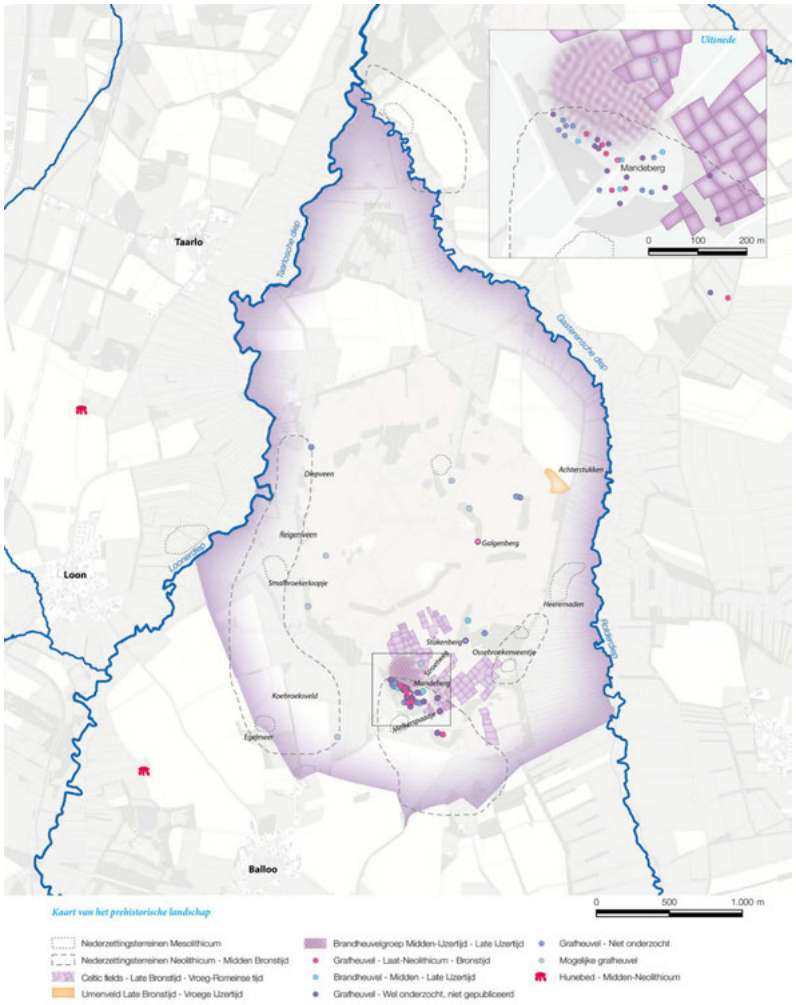

Het historische esdorpenlandschap (7e eeuw - 1850 na Chr.)

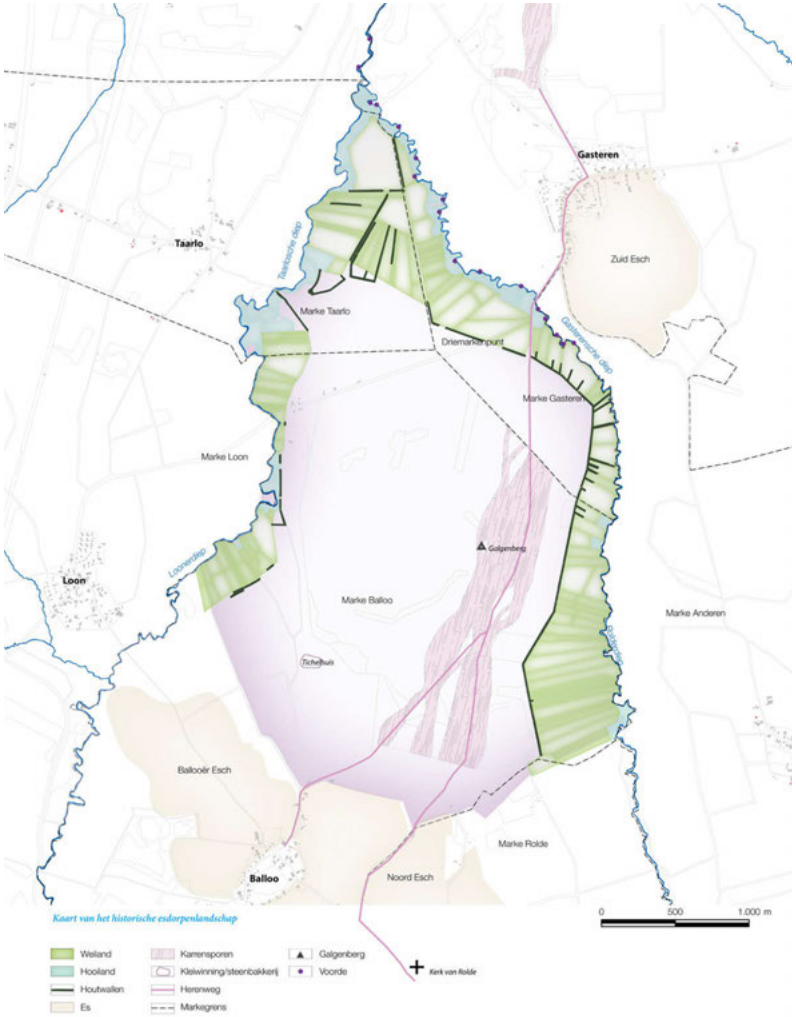

Het ontginningslandschap (1850-1918 na Chr.)

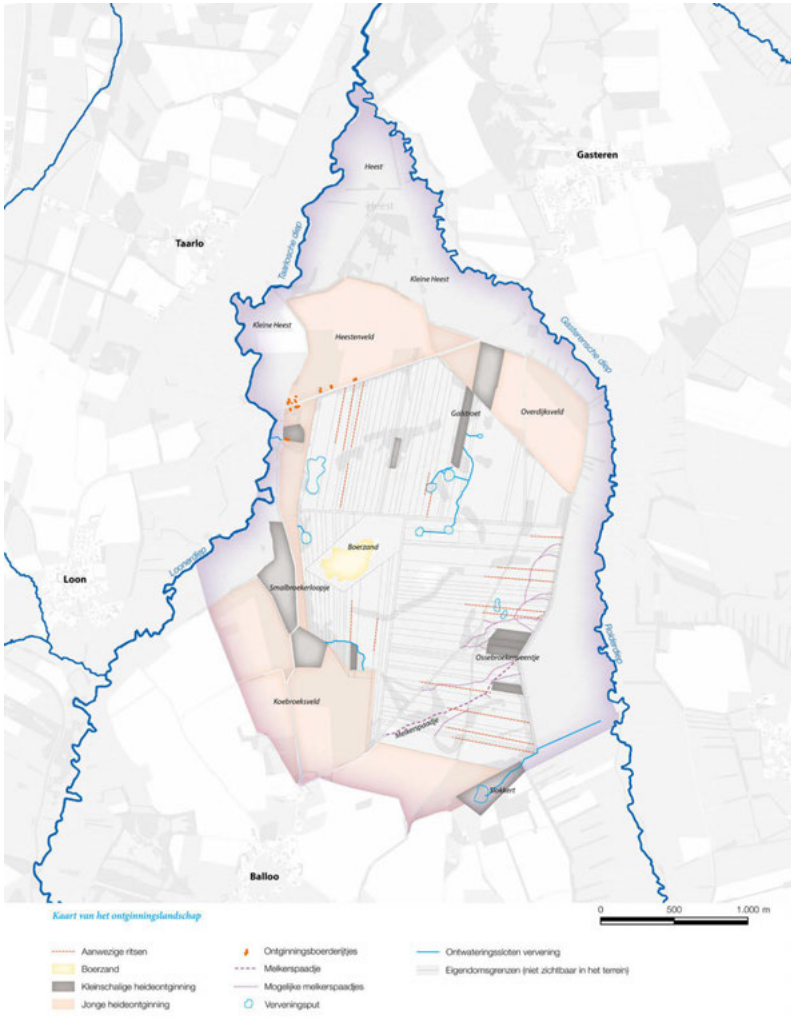

Het militaire landscha p (1919 - ca. 1970 na Chr.)

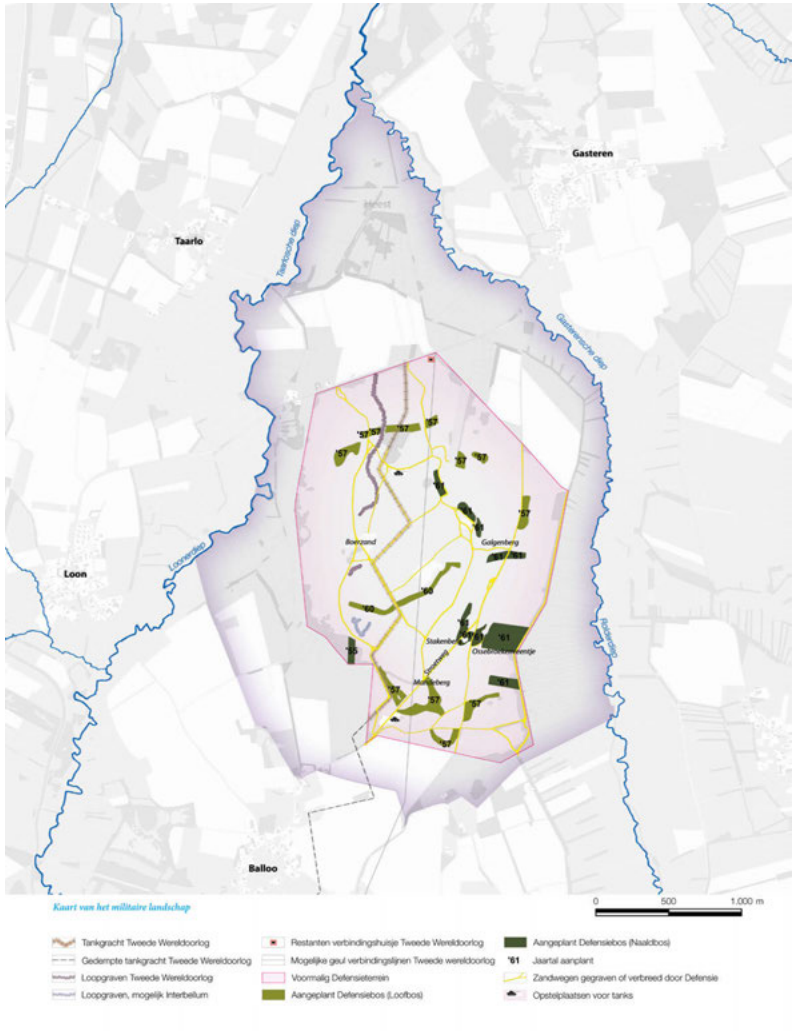

Recente ontwikkelingen (ca. 1970 na Chr. - 2011)

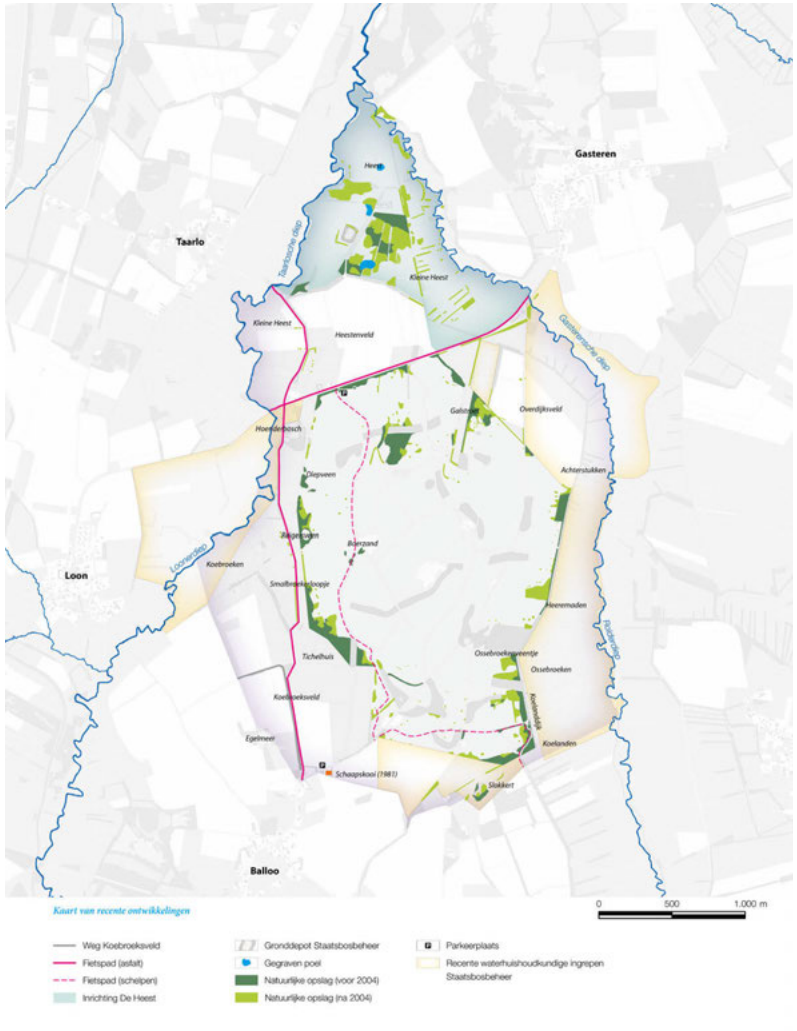

Kaart veldnamen, verhalen en markante plaatsen (immateriele geschiedenis)

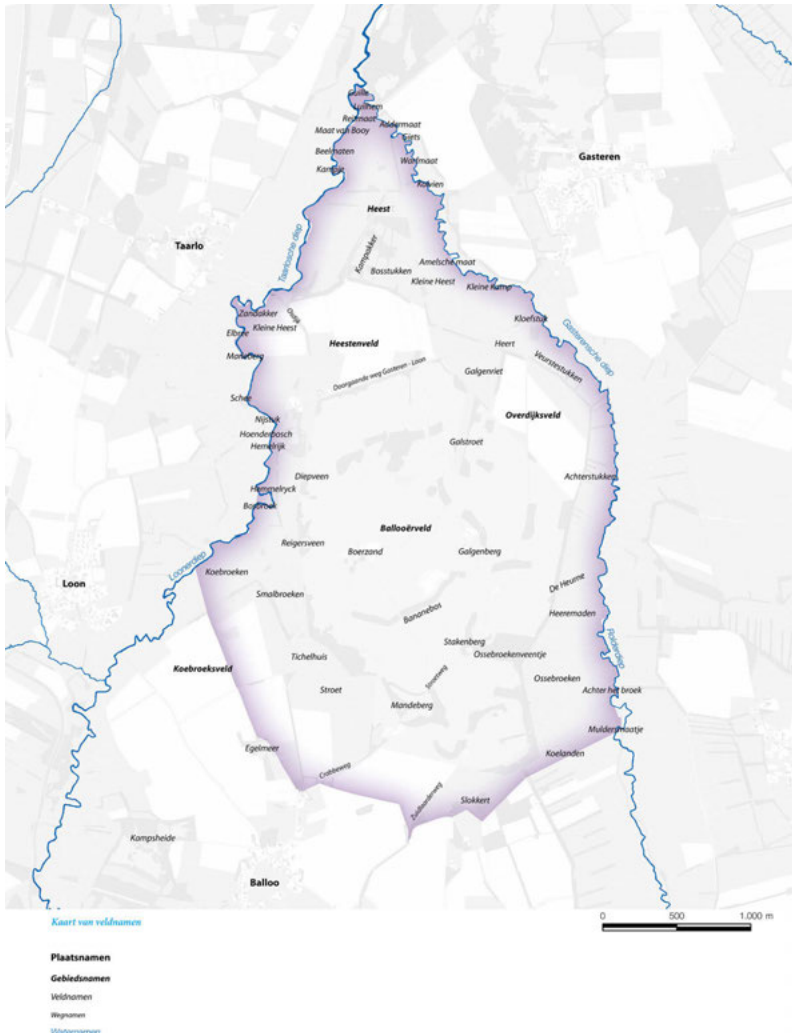

Relictenkaart: Welke sporen uit voorgaande kaarten zijn noga anwezig in het huidige landschap?

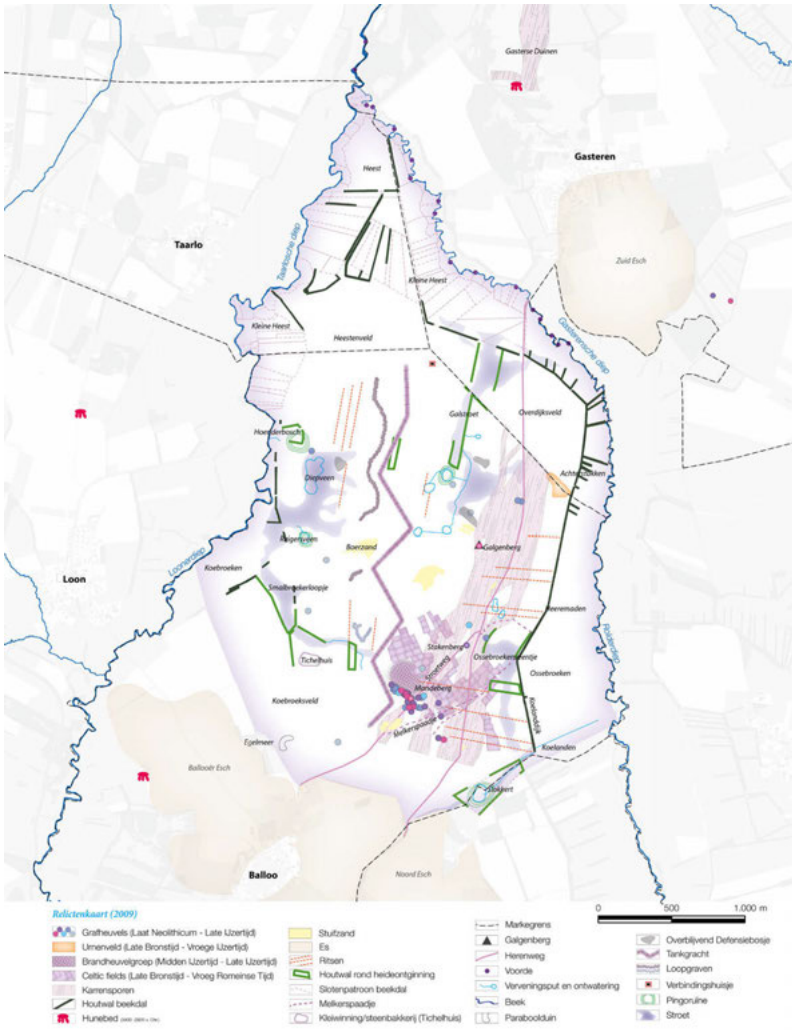

Van landschapsbiografie naar ontwerp
De landschapsbiografie vormt bij al deze opdrachten een basis voor het ontwerp. Om tot een ontwerp te komen, moeten er natuurlijk nog wel allerlei ontwerpkeuzes worden gemaakt. Hoe gaat dat in zijn werk? Berno Strootman vertelt:

“Bij het Ballooërveld - om een voorbeeld te noemen - heb ik ervoor gekozen om een heel duidelijk onderscheid te maken tussen de oost en de westkant. Aan de westkant was het gebied al vrij open, aan de oostkant stonden nog heel veel houtwallen. Het is heel pragmatisch om dit als gegeven te beschouwen, waar je op voort kunt borduren. Aan de westzijde hebben we er dan ook voor gekozen om de aanwezige bosjes zoveel mogelijk te kappen, om daarmee de zichtrelatie met het beekdal te herstellen. Aan de oostzijde worden de ontbrekende houtwallen juist opnieuw ingeplant. De houtwallen worden onderbroken door hekken met de toponiemen van de velden erachter. Deze open plekken bieden dan wel doorzicht op het beekdal. Zo is de beleving voor beide randen heel verschillend.

Dit soort ontwerpkeuzes komen niet voort uit de cultuurhistorische geschiedenis, maar zijn ontstaan vanuit de huidige situatie. Ik wist bijvoorbeeld, doordat ik het hele Drentsche Aa-gebied had bestudeerd, dat het Ballooërveld één van de weinige plekken was waar je nog een heideveld van formaat kon herstellen. Dat hadden we ook al in de landschapsvisie voor het hele gebied voorgesteld. Het werd toen ook wel echt een ambitie om dat te gaan realiseren. Hiervoor moest een groot deel van de meest recente cultuurhistorische laag, de ‘defensielaag’, worden opgeruimd, met name de ‘defensiebosjes’ (waaronder het ‘bananebos’): schuilbosjes die Defensie had aangeplant en die de open ruimte doorsneden en verkleinden. We hebben er dus voor gekozen om bepaalde sporen uit de ene laag uit te wissen om andere sporen, zoals de karresporen die vanaf de late middeleeuwen bestaan, beter zichtbaar te maken en om een grote open ruimte te kunnen maken in het Drentsche Aagebied. We hebben dus actuele en potentiële waarden met elkaar vergeleken, en daarbij afwegingen gemaakt.

Ook moet je natuurlijk rekening houden met wensen van de opdrachtgever, bijvoorbeeld het integreren van bosjes die Staatsbosbeheer om ecologische redenen wilde behouden. Soms hebben we daardoor keuzes gemaakt, die vanuit de cultuurhistorie misschien minder voor de hand liggen.

Bij het Strubben Kniphorstbosch hebben we meer ontworpen dan bij het Ballooërveld. Het Ballooërveld was in dat opzicht een veel eenvoudiger plan dat voor een belangrijk deel neerkwam op veel bomen en struiken weghalen. De (oorspronkelijke) veelzijdigheid en gelaagdheid van het Strubben Kniphorstbosch heeft geleid tot een complexer plan, waarbij de veelzijdigheid extra versterkt wordt. In de huidige situatie waren de verschillende deelgebieden, door een forse toename van opgaande beplanting, meer op elkaar gaan lijken.

Ons ontwerp is erop gericht de contrasten in het gebied veel groter te maken. De nadruk in het plan ligt op het accentueren en versterken van de verschillen en de eigen karakters van elk deelgebied. De waardevolle, cultuurhistorische sporen worden in ons plan extra benadrukt. Zo worden eiken langs een oude markengrens gespaard, maar wordt jonge opslag daaromheen gekapt. Ook de oude karrensporen en zandruggen, in de huidige tijd verborgen onder jonge opslag en ondergroei, worden vrijgesteld en zichtbaar gemaakt. Alle gradiënten zijn daarbij zorgvuldig vormgegeven. Hierbij gaan een verhoging van de cultuurhistorische waarde en de ecologische waarde hand in hand.

Het bestaande recreatienetwerk is herzien om ook in de toekomst de toenemende aantallen recreanten te kunnen verwerken. We hebben een recreatieve zonering bedacht

Inrichtingsplan

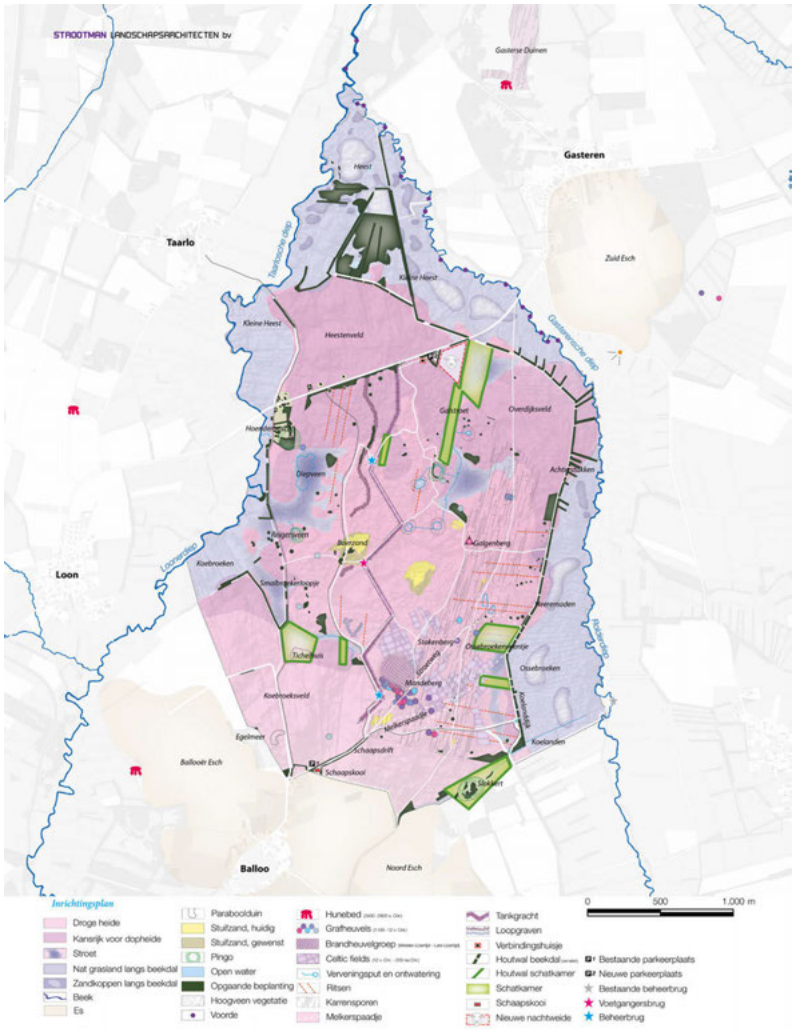

Afb. 3.75 Boven
Voor het inrichtingsplan zijn de cultuurhistorische tijdslagen leidend geweest (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

Afb. 3.76 Onder
Ook de immateriele, cultuurhistorische waarden hebben een plek gekregen in het inrichtingsplan. De veldnamen zijn geschilderd op de toegangshekken naar de betreffende velden (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

om het archeologisch waardevolle, en daardoor kwetsbare natuurgebied zoveel mogelijk te sparen. Daarmee hebben we een nieuwe laag toegevoegd."

Vervolg en randvoorwaarden
Na de succesvolle afronding van deze projecten is Berno Strootman de methode blijven gebruiken, onder andere voor een project in Noord-Brabant, het opstellen van een inrichtings- en beheerplan voor Leenderbosch & Groote Heide, maar inmiddels ook voor een project in België. Het project in Brabant kon rekenen op een financiele bijdrage van het Stimuleringsfonds voor de Architectuur en ook de voorgaande projecten (Ballooërveld en Drentsche Aa) konden, dankzij subsidies vanuit het Belvedere-programma worden gerealiseerd. Anders is dat bij het Belgische project. Dit project loopt daardoor een stuk moeizamer, doordat er niet genoeg financiële middelen zijn het landschap goed te onderzoeken en zo de benodigde kennis over de cultuurhistorie te verkrijgen.

Het Drentsche Aa-gebied is niet alleen vanwege de financiële middelen een succes geworden. Het feit dat er al veel onderzoek naar dit gebied was gedaan, onder meer door Theo Spek en Hans Elerie, heeft hierin een enorme, niet te onderschatten factor gespeeld. Doordat de kennis al voorhanden was, hoefde er 'enkel' een methode uitgedacht te worden om deze kennis over te brengen, te vertalen naar een voor het ontwerpproces bruikbare vorm. Het feit dat Hans Elerie en Theo Spek beide ruimtelijk naar het landschap kijken en ook goed in staat zijn dit over te brengen, lijkt cruciaal te zijn geweest in de ontwikkeling van deze methodiek.

Niet zichtbare geschiedenis
Sommige elementen uit een landschapsbiografie, zoals de archeologische verwachting, toponiemen, de orale geschiedenis, etc. zijn lastig te verwerken in een landschapsplan. "Meestal richten we ons op de fysieke, zichtbare factoren. Toch is het altijd goed om die informatie wel te hebben. Ook al gebruik je die niet meteen, je neemt het wel mee. De 'geest' komt er in terecht, dat is mijn overtuiging. In het geval van de toponiemen op de hekken bij het Ballooërveld konden we de niet zichtbare geschiedenis wel meenemen. Ik vind het altijd fijn om iets meer te weten dan ik nodig heb. Iets meer context, iets meer bagage, zodat je met een goed gevoel aan de slag kunt gaan."

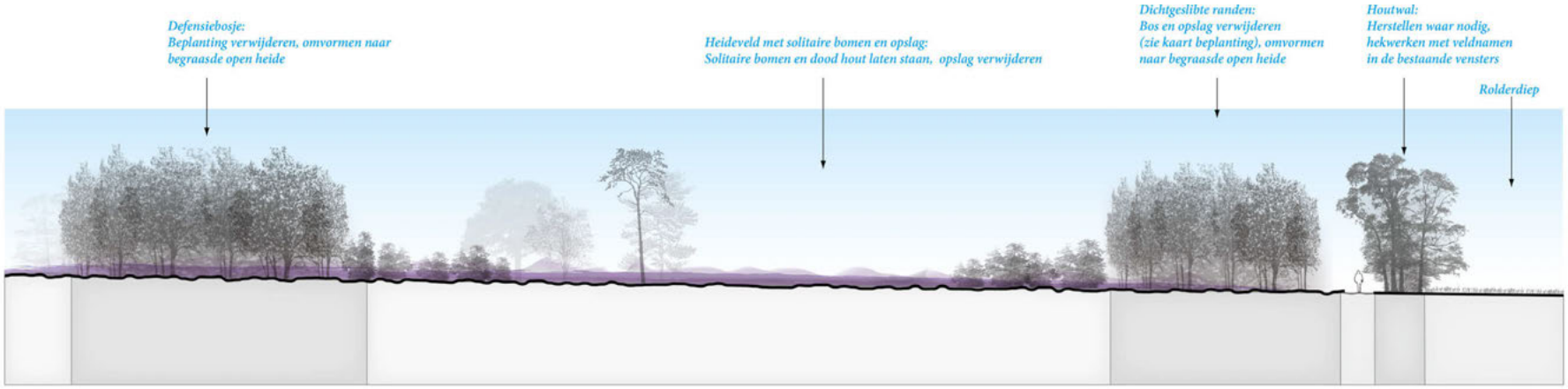

Bestaande situatie; ruimtelijke relatie van veld met beekdal herstellen door de beplanting te verwijderen en om te vormen naar heidevegetaties (behalve houtwal en aangegeven bosjes), hekken met veldnamen aan te brengen in vensters en eventueel de houtwal dicht te maken

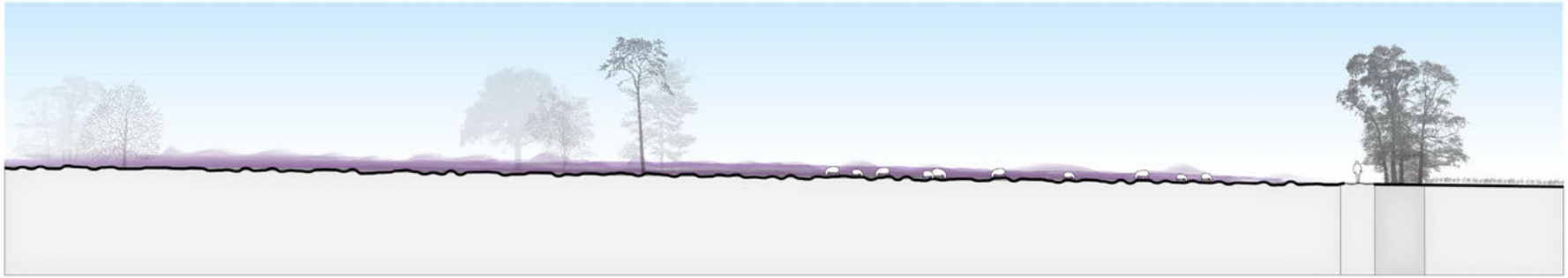

Toekomstige ruimtelijke relatie van veld met beekdal

Afb. 3.78 Boven
De cultuurhistorische relatie met het beekdal was in de huidige situatie vertroebeld geraakt en wordt in het plan weer hersteld (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

3.5 HET OVERSTICHT

Trambaan Oldenzaal-Denenkamp
Voormalig tracé als cultuurhistorische opgave

Verhalen en fysieke relicten van een oude trambaan smelten samen tot nieuwe wandelroute

De historische trambaan van Oldenzaal naar Denenkamp, werd in 1908 geopend en reeds in 1942 weer gesloten. Vrijwel direct daarna begon de opbraak ervan. Het voormalig tracé van deze tram loopt door een afwisselend gebied met verschillende landschappen. Tegenwoordig zijn sommige delen van de voormalige trambaan nog in het veld herkenbaar. Op andere delen is door herverkaveling niets meer van de historische structuur terug te vinden. Zowel bij station Oldenzaal als in Denekamp, het begin- en eindpunt van de trambaan, zijn de oude tramhuisjes nog aanwezig. De gemeentes Oldenzaal en Dinkelland hadden het voornemen om deze historische tramlijn aan te grijpen om een wandelpad aan te leggen ter plaatse van het oorspronkelijke tracé. Hoewel de route op kaarten terug te vinden was, was er aanvullende studie nodig om de restanten ervan in het huidige landschap in te passen. Het Oversticht kreeg hier de opdracht voor en werd ook gevraagd een advies te geven met betrekking tot de inpassing van het wandelpad in het huidige landschap.

Multidisciplinair team

Suzanne Wentink: “Voor deze opdracht hebben we een multidisciplinair team samengesteld. Ik was daar als archeoloog bij betrokken, Anneke als landschapsarchitect en een collega Herman (Dekkers, red.) als architect. We zijn samen het veld in gegaan om te onderzoeken wat we er nog van terug konden vinden. We hebben de trambaan daarvoor letterlijk geprobeerd te volgen van Oldenzaal tot Denenkamp, het landschap geanalyseerd en foto’s gemaakt van situaties. Mooi om te zien was dat je de logica kon volgen. Zo werd de trambaan keurig geleid om een es en niet eroverheen.”

Anneke Coops: Het fijne aan dit project was dat we echt heel intensief hebben samengewerkt. Je gebruikt elkaars kennis en inzichten om het tracé in kaart te brengen en te begrijpen. Herman heeft voor verschillende locaties in het tracé ontwerpen gemaakt die pasten bij de oorspronkelijke trambaan, zoals wachtbankjes die pasten bij het historische karakter.

Verhalen en relicten

Voor het ontwerp van het wandeltracé is geen cultuurhistorische analyse uitgevoerd, maar daarvoor in de plaats is een algemeen verhaal over de trambaan gemaakt en zijn voor zes plekken bijzondere verhalen gezocht en opgeschreven. Deze verhalen zijn gevonden in boeken, op websites, via oude krantenartikelen en verteld of doorgegeven door de werkgroep verhaal. Deze zes plekken zijn:

1. spoorhuisje Oldenzaal;
2. halteplaats Loweg;
3. halteplaats Rossum;
4. halteplaats Volthe;
5. halteplaats Beuningen;
6. spoorhuisje Denekamp.

Het voert te ver om hier alle zes verhalen over te nemen, zeker daar niet de gehele uitwerking wordt opgenomen in dit onderzoeksrapport. De verhaallijnen variëren van een kwajongenstreek die geleid heeft tot het ontsporen van de tram bij de halteplaats Loweg tot de kleifabriek van Rossum die handig gebruikmaakte van het tramtracé door volgeladen wagons aan de tram te koppelen om zo de klei van Rossum naar Oldenzaal te kunnen vervoeren.

Deze verhaallijnen hebben de inspiratie geleverd om de (deels voormalige) halteplaatsen in het wandeltracé op-

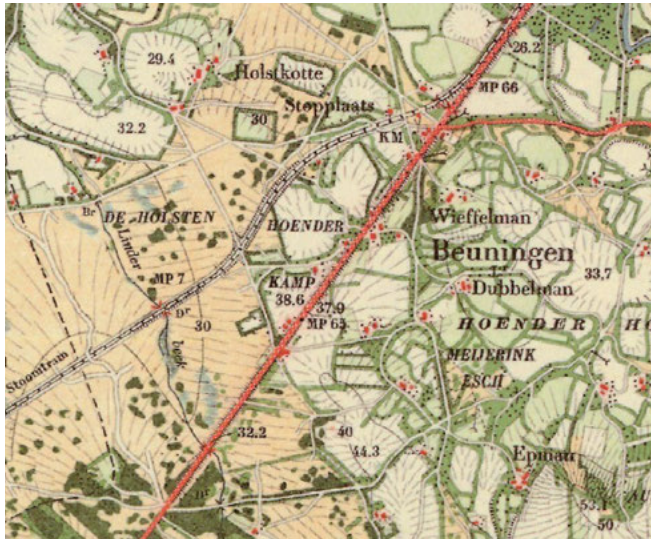

Afb. 3.79 Links
Topografische, militaire kaart (bonne-kaart), 1920 (Bron: watwaswaar.nl)
Afb. 3.80-3.82 Boven
Details op de bonne-kaart uit 1920 waarop de omleiding rondom de es te zien is, evenals de stopplaatsen

Afb. 3.83 Geheel boven
Station met tram, Denenkamp (Uit: Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht)
Afb. 3.84 Boven
Voormalige brug en tramtracé bij de Loweg (Uit: Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht)

nieuw vorm te geven en deze de historische verhalen te laten vertellen.

Kaartmateriaal, veldbezoek en verhalen
Historisch kaartmateriaal heeft bij de werkwijze van Het Oversticht voor deze opgave vooral gediend als voorstudie om mogelijke sporen te kunnen terugvinden. Doordat de trambaan in het relatief recente verleden is aangelegd en ook weer gesloten (1908-1942) heeft het in dit geval ook niet zoveel nut om veel kaarten te produceren uit verschillende tijdslagen. Bovendien was in de opgave al vastgelegd dat de (relicten van) de historische trambaan de leidraad zouden gaan vormen bij het ontwerp van het wandeltracé. Door het oorspronkelijke tramtracé te proberen te volgen in het veld, op zoek naar sporen, konden de nog bestaande relicten in kaart worden gebracht.

De verhaallijnen die verzamelt zijn bij de halteplaatsen vormen een extra geschiedenislaag die de inspiratie zijn geweest voor het ontwerp van deze halteplaatsen. Daarmee is het een interessant voorbeeld geworden van hoe om te gaan met immateriele, niet-zichtbare, cultuurhistorische waarden.

Iedereen bij de les houden is de lastigste opgave
Suzanne Wentink: “De uitvoering van het plan gaat binnenkort van start. Op enkele concessies na is het gelukt om het oorspronkelijke tracé te volgen.

Wel moet je er continu voor zorgen dat je iedereen bij elkaar houdt. Wat begint met het voornemen om de historische trambaan aandacht te geven, wordt heel gemakkelijk gereduceerd tot het realiseren van een wandelpad. Dan wil men gewoon dezelfde bankjes gebruiken die ook in het park staan, bijvoorbeeld omdat het goedkoper is of omdat ze er daar nog een aantal van hebben staan, maar dat past natuurlijk niet. Je wilt iets dat past bij een trambaan.

Toen het ingewikkeld werd om het oorspronkelijke tracé te volgen, omdat enkele grondeigenaren tegenwerkten, werd vrij snel voorgesteld om van het tracé af te wijken en op een gegeven moment was men vooral bezig met het realiseren van een wandelpad, niet met de tramlijn. Een externe deskundige heeft dit toen tegen kunnen houden, maar je moet dus continu bij de les blijven. Je moet dus echt zorgen dat je meteen aan het begin de ambitie goed op papier zet, zodat je alle betrokkenen daar steeds aan kunt houden.”

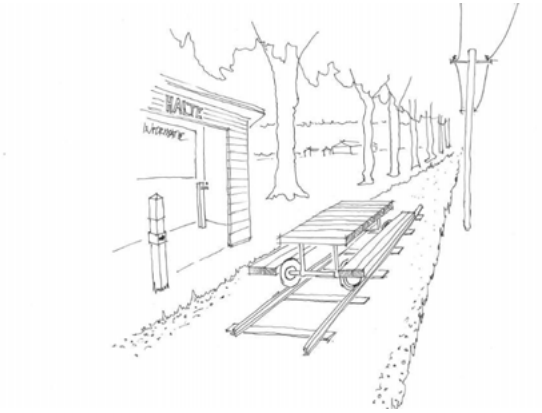

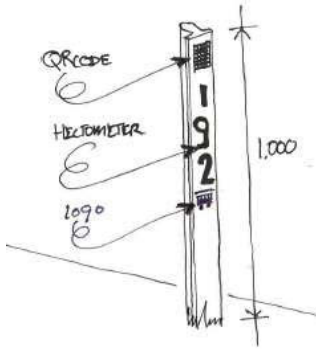

Inspiratie voor het ontwerp wordt gehaald uit historische verhalen

Afb. 3.85 Linksboven
Een halteplaats zou ook een rustpunt langs de route kunnen zijn. Hiervoor zijn tafels met vaste banken noodzakelijk. Voorgesteld wordt om deze te realiseren van spoorbielzen (Uit: Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht, ontwerp Herman Dekker)

Afb. 3.86 Boven
De kleifabriek van Rossum, tegenwoordig in gebruik als atelier, heeft een sterke, historische link met het tramtracé (Uit: Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht)

Afb. 3.87 Geheel links
Voorstel voor een een aparte hectometerpaal voor op het oorspronkelijke tracé. (Uit: Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht, ontwerp Herman Dekker)

Afb. 3.88 Links
Waar de spoorwegbebouwing nog intact is, worden stootblokken geplaatst, zoals het stootblok bij de Wilhelminastraat in Oldenzaal (Uit: Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht)

HOOFDSTUK 4

Conclusies aan de hand van de methodes – een universele methode?

4.1 Inleiding - opmaat naar een ideale werkwijze?

Wanneer de verschillende methodes die werden ontwikkeld door de geïnterviewde ontwerpbureaus naast elkaar worden gelegd, dan zijn er een aantal parallellen te ontdekken. Toch is elke methode ook uniek op een flink aantal vlakken. Ook is duidelijk te zien dat de methodes altijd in ontwikkeling zijn en bij elke situatie moeten worden aangescherpt of bijgesteld aan de situatie. Dé methode bestaat dan ook niet, maar ik wil wel een poging doen om een aantal 'universele' stelregels te destilleren uit de verschillende methodes. Hiervoor gebruik ik - van de methodes die ik in hfst 3 heb behandeld - de drie meest uitgewerkte methodes, namelijk die van H+N+S, Bureau Strootman en No.ordpeil.

Parallel proces- de ideale situatie
In de ideale situatie vormen historici en ontwerpers direct vanaf het begin een team en starten tegelijkertijd. Dit levert een hele grote meerwaarde op door de dialoog, de wisselwerking tussen beide disciplines. Hiervoor verwijs ik graag naar paragraaf 2.4 waarin die meerwaarde uitvoerig beschreven is. Die meerwaarde is naar mijn mening zelfs zo groot dat op beleidsniveau en bij opdrachtgevers echt aangedrongen zou moeten worden op het structureel doorvoeren van veranderingen binnen de huidige werkwijze. Het seriële proces waarbij de historicus voorafgaand aan het ontwerpproces aan de slag gaat, is inefficiënt en kostbaar. Helaas, de ervaring leert dat de huidige praktijk weerbarstig is en ondanks succesverhalen waarbij een andere aanpak werd gekozen (met name door Strootman Landschapsarchitecten, het Drentsche Aa-gebied), blijft een serieel proces de norm.

Hoewel ik bij voorkeur uitsluitend de ideale werkwijze zou willen beschrijven – dus een parallel traject – houd ik in alle stappen van de methodiek rekening met de huidige realiteit, waarin gekozen wordt voor een serieel traject. Ik beschrijf daarom niet alleen de meest ideale situatie, maar probeer ook handvaten te geven aan landschapshistorici die voorafgaand aan het ontwerpproces gevraagd worden een landschapsanalyse te maken. Zo kan toch alvast geanticipeerd worden op het ruimtelijk vervolgtraject.

4.2 Stap 1 - De startfase: team up

Bij het verkrijgen van opdrachten op de 'traditionele' wijze is het doorgaans zo dat ofwel een historicus gevraagd wordt een landschapsanalyse of een cultuurhistorische waardestelling te doen ofwel een ontwerpbureau de opdracht krijgt (of via een aanbestedingsprocedure 'wint') om een ruimtelijke opgave voor een bepaald plangebied uit te werken in een visie of inrichtingsplan. Dit is wat kort door de bocht gesteld, want er zijn vele tussenvormen mogelijk, maar voor dit onderzoekspaper beperk ik me tot deze twee opties, omdat de casus anders te complex wordt.

In beide gevallen is het erg lastig om opdrachtgevers zover te krijgen dat er budget beschikbaar wordt gesteld om een team samen te stellen waarin de historicus en de ontwerper samen optrekken. Wanneer er al gouden combinaties bestaan, teams die hebben bewezen samen tot mooie resultaten te kunnen komen, wordt het gemakkelijker om opdrachtgevers te overtuigen. Het team Strootman Landschapsarchitecten, Hans Elerie en Theo Spek (al dan niet aangevuld met studenten Landschapsgeschiedenis) is zo'n gouden team dat zich inmiddels ruimschoots bewezen heeft voor opdrachten binnen het Drentsche Aa-gebied. Voor andere situaties valt er nog het nodige te bevechten. De ontwerpers en historici zouden hierin het voortouw kunnen nemen.

Handvaten voor ontwerpers
Voor ontwerpers geldt dat het altijd raadzaam is om te inventariseren wie de kenners zijn voor hun plangebied. Er is inmiddels naar heel veel regio's historisch geografisch onderzoek gedaan. Het is ronduit zonde om geen gebruik te maken van de enorme kennis die hier voorhanden is.
Toonaangevende historisch geografen binnen het werkveld, zoals Hans Renes en Theo Spek, zijn goed benaderbaar en uitstekend op de hoogte van de gebiedskenners in de verschillende regio's. Informeer bij deze mensen bij wie je moet zijn om meer over een gebied te weten te komen. Bij gebiedskenners is al zoveel kennis aanwezig dat er in korte tijd (dus kosteneffectief) veel informatie boven tafel kan komen. Ook weten deze mensen goed aan te geven welke literatuur goede bronnen vormen om meer over het gebied te weten te komen.

Handvaten voor historici
Voor historici is het een stuk lastiger om vooruit te lopen op de wensen van de opdrachtgever en zelf alvast op zoek te gaan naar een ontwerper voor een mogelijke samenwerking. In veel gevallen is de ruimtelijke opgave nog niet eens geformuleerd en lijkt dit dus onmogelijk. Ook in dat geval is het toch goed om een (beperkte, low-budget) samenwerking te zoeken met een ontwerper uit het ei-

Afb. 4.1
Ontwerpers het veld in met historisch geografen, Theo Spek en Martijn Horst, om sporen te ontdekken en herkennen (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

gen netwerk. Gebruik deze als 'sparring partner' die je als historicus scherp kan houden en de focus op ruimtelijke ordeningsprincipes te laten vasthouden. Voor historici is het lang niet altijd even makkelijk om vanuit een ruimtelijk perspectief te kijken. Een ontwerper inschakelen die vanaf de zijlijn meekijkt, kan daarbij een grote inbreng hebben.

4.3 Stap 2 - Inventariseren – Zichtbaar en onzichtbaar erfgoed. Bureaustudie en studie op locatie

Hoewel steeds meer blijkt dat onzichtbaar erfgoed - de orale geschiedenis, toponiemen, de verhalen van het landschap – van groot belang zijn bij het draagvlak voor cultuurhistorisch erfgoed onder de plaatselijke bevolking, ligt voor het ruimtelijk ontwerp de focus op het zichtbare erfgoed.

Immaterieel erfgoed
Dat neemt niet weg dat het zeker wel zinvol kan zijn om de onzichtbare geschiedenis, het materieel erfgoed, op te tekenen. Ook binnen het ruimtelijk ontwerpproces kan dit type erfgoed soms inspireren tot ontwerpkeuzes. Dit geldt in het bijzonder wanneer bij het ontwerp wordt samengewerkt met een kunstenaar. Binnen de kunstdiscipline zijn er veel meer mogelijkheden om de niet zichtbare geschiedenis beleefbaar te maken dan binnen de ontwerpdiscipline.

Fysieke sporen
Desondanks ligt de focus voor het ruimtelijk ontwerp vooral op de zichtbare, materiele geschiedenis en het blootleggen van ruimtelijke ordeningsprincipes. Wanneer de historische analyse de aanzet moet vormen voor het ruimtelijk ontwerp, dan moet vanzelfsprekend het grootste deel van het beschikbare budget aan het in kaart brengen van het materiele erfgoed worden besteed.

Bureaustudie en de studie op locatie
De inventarisatiefase heeft twee onderdelen die meestal parallel worden doorlopen: de bureaustudie en de studie op locatie. De bureaustudie omvat het bestuderen van historische kaarten, de geomorfologie, ontwerptekeningen, etc. Ook literatuurstudie en archiefstudie is nodig ter aanvulling van de kennisleemtes.

Eén of meerdere locatiebezoeken zijn onontbeerlijk. Het helpt om de kennis die is opgedaan bij de bureaustudie te plaatsen en begrijpen. Ook roept dit nieuwe vragen op die via verdiepende bureaustudies nadere uitwerking verdienen.

Wisselwerking
De volgorde waarin dit proces plaatsvindt is wederom enigszins intuïtief. Hank van Tilborg (H+N+S) kiest er bewust voor om een eerste locatiebezoek te laten plaatsvinden voordat er bureaustudies zijn uitgevoerd om zo onbevooroordeeld naar het gebied te kijken en – op basis van ruimtelijk inzicht en gezond verstand - vragen te formuleren die later, aan de hand van bureaustudie, kunnen worden verklaard. Els van der Laan (NO.ordpeil) gaat liefst niet op locatiebezoek zonder voorbereiding en (beperkte) bureaustudie vooraf. Voor beide methodes is wat te zeggen.

Bureaustudie en studie op locatie wisselen elkaar af en versterken elkaar. Vragen die worden opgeroepen tijdens het locatiebezoek worden met behulp van bureaustudie

geprobeerd te verklaren en de resultaten uit het bureau- en archiefonderzoek probeert men tijdens een locatiebezoek te herkennen in het veld. Welke sporen zijn nog aanwezig? Is er een bepaalde logica te ontdekken? Zijn (onderdelen van) ontwerpplannen terug te vinden of zijn bepaalde ontwerpen misschien nooit uitgevoerd?

Locatiebezoek als team - 1+1=3
De échte meerwaarde zit daarin wanneer een landschapshistoricus en een ontwerper samen het veld in gaan en beide vanuit hun eigen discipline proberen het gebied te verklaren en elkaar vragen te stellen. Dit vraagt wel om een bepaald type ontwerper en een bepaald type historicus. De ontwerper moet zich openstellen om gevoed te worden met (cultuur)historische informatie. Niet elke ontwerper is hier even goed in. Hoe meer historische kennis, hoe 'strenger' het kader, want zodra je de kennis hebt, moet je er ook iets mee en is men niet langer vrij om een eigen plan te trekken. Een ontwerper moet dit echter als een verantwoordelijkheid oppakken en liever nog, het historisch erfgoed beschouwen als een inspiratiebron en niet als een keurslijf.

De historici die goed kunnen samenwerken met ontwerpers vinden het doorgaans fijn om kennis te delen en delen deze ruimhartig. Daarnaast, en dat is misschien nog wel belangrijker, zijn zij in staat om ruimtelijk te denken. Het zijn beelddenkers in plaats van woorddenkers. Ze moeten in staat zijn om de geschiedenis van het landschap als een chronologische strip, een soort film, voor zichzelf te kunnen verbeelden, het letterlijk voor zich kunnen zien en dat vervolgens uitdragen.

Het is hierbij niet noodzakelijk dat een historicus ook daadwerkelijk ruimtelijke (ordenings-)principes uittekent en dus tekentalent dient te bezitten, maar het is wel noodzakelijk dat ze beeldend beschreven worden. Tijdens een gesprek met Theo Spek – een historisch geograaf die makkelijk samenwerkt met ontwerpers – leerde ik dat ook hij denkt in beelden. Hij ziet de ontstaansgeschiedenis van het landschap als een soort stripverhaal voor zich en is ook in staat deze beelden (in woord) zo door te geven dat een ontwerper ze voor zich ziet. Dit talent is essentieel voor een goede samenwerking tussen historici en ontwerpers.

4.4 Stap 3 - Op zoek naar de grotere context – ruimtelijke ordeningsprincipes blootleggen

Voor het begrijpen en correct kunnen interpreteren van ruimtelijke principes op detailniveau is het vaak nodig om uit te zoomen naar een (veel) groter schaalniveau dan het plangebied. Tijdens het ontwerpproces wordt zelden een chronologische volgorde gehanteerd waarbij gestart wordt vanuit een groot schaalniveau, waarna steeds verder worden ingezoomd tot het detailniveau. Het is een wisselwerking en een zoektocht. Men start met een grotere context en probeert aan te voelen hoe ver men moet uitzoomen. Steeds wanneer blijkt dat er ruimtelijke systemen zijn die op het gekozen schaalniveau niet kunnen worden verklaard, wordt verder uitgezoomd tot het juiste schaalniveau bereikt wordt.

Denk bijvoorbeeld aan infrastructurele systemen. Waarom lopen wegen waar ze lopen? Wat verbinden ze? Of denk aan dorpsvormen. Soms moet je dorpen met elkaar gaan vergelijken en ze plaatsen in de regionale context om gelijkenissen en verschillen te ontdekken, zoals gedaan is

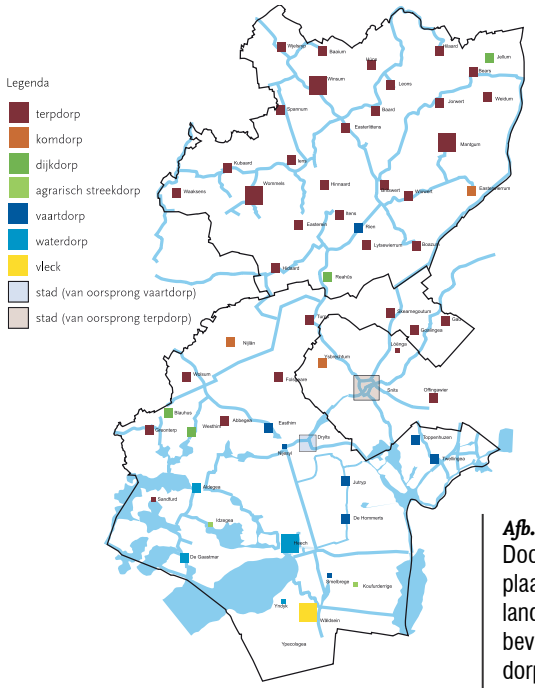

Afb. 4.2-4.5
Door dorpen te vergelijken en te plaatsen in de context van het landschapstype waarin ze zich bevinden, kunnen families van dorpen worden gedefinieerd (Uit: Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil)

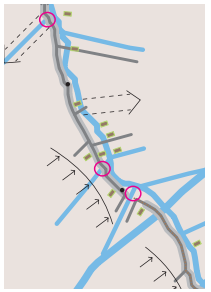
Vaartdorpen (Oppenhuizen en Uitwellingerga)

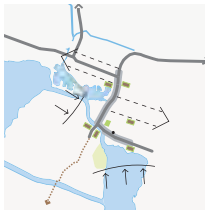
Waterdorp (Gaastmeer)

Terpdorp (Jorwert)

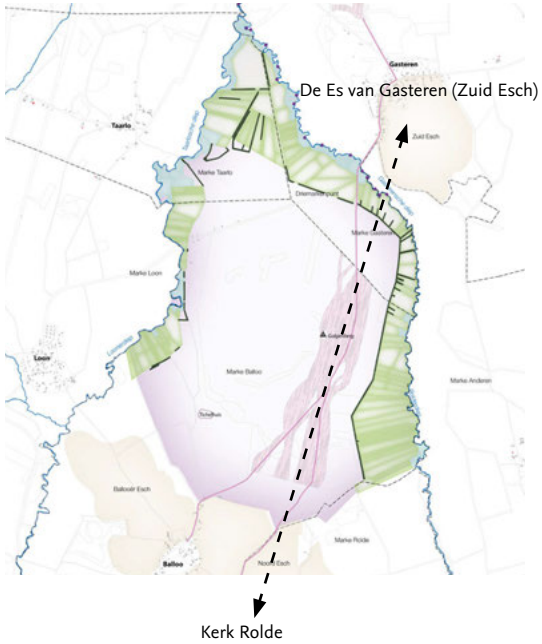

Afb. 4.6
De richting van de karrensporen in het Ballooërveld zijn te verklaren door uit te zoomen tot net buiten de grenzen van het plangebied. Ze vormden de route van de es van Gasteren en het dorp Rolde (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

door NO.ordpeil bij de methode Dorps-DNA.

Om het ensemble van de tijdslaag 'het historische esdorpenlandschap' (inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Bureau Strootman), te kunnen maken en de positie en richting van de karrensporen te kunnen verklaren, moest ook buiten de randen van het plangebied worden gekeken. De karresporen vormen een rechtstreekse verbinding met de dorpen uit de omgeving. De kerk van Rolde fungeerde in dit Middeleeuwse landschap als baken. Gedurende die tijdsperiode was het landschap nog volledig open en was de kerktoren vanaf het open veld continu goed zichtbaar.

Om de logica te snappen, moet dit ruimtelijk ordeningssyteem, dat over de grenzen van het plangebied rijkt, wel in kaart zijn gebracht.

Hét juiste schaalniveau?
Er is geen definitie te geven van hét juiste schaalniveau. Het juiste schaalniveau, waarmee ruimtelijke ordeningsprincipes kunnen worden verklaard, moet door uitproberen gevonden worden. Van daaruit wordt weer ingezoomd op het plangebied en steeds als men daarbij weer ruimtelijke ordeningsprincipes blootlegt die binnen het huidige plangebied niet verklaard kunnen worden , is het opnieuw nodig om uit te zoomen. Voor de landschapshistoricus kan dit overkomen als chaotisch. Het is wetenschappelijk lastig te onderbouwen. Men moet meer varen op intuïtie.

Toch is het een werkwijze die ook binnen de historische geografie wordt toegepast of meer zou moeten worden toegepast. Ook binnen die discipline is het belangrijk om steeds over de grenzen van het plangebied te kijken, gebieden te vergelijken en te abstraheren, op zoek naar de rode draad. Voor cultuurhistorici is deze werkwijze iets minder vanzelfsprekend.

4.5 Stap 4 - Uiteen rafelen in kaartlagen/transformatiemomenten

De geschiedenis van een landschap of een historisch landgoed, park of buitenplaats verloopt zelden geleidelijk. Doorgaans zijn er bepaalde transformatiemomenten in de tijd die ertoe doen. Bij een ontworpen landschap, zoals een landgoed, park of buitenplaats, betreft het bijvoorbeeld de momenten waarop de tuin opnieuw is ontworpen en aangelegd. Ook een oorlog of een economische crisis kunnen voor veranderingen hebben gezorgd.

Bij een landschap spelen er vaak andere factoren. Het betreft geen 'ontworpen' landschappen, maar organisch gegroeide landschappen. Landschaps- en bodemvormende factoren, tijdens het Pleistoceen, maar ook tijdens het Holoceen, zoals overstromingen, zijn bepalend geweest voor de geschiedenis van deze gebieden. Ook menselijke invloeden, de bewonings- en ontginningsgeschiedenis, hebben grote sporen nagelaten in het landschap. Daarnaast kunnen bijvoorbeeld oorlogen een duidelijke weerslag hebben gehad of grootschalige ruilverkavelingen. Soms zijn meerdere invloedrijke perioden samen te vatten. Die verschillende tijdslagen worden weergegeven op kaartlagen die de sporen van die periode weergeven. De kaartlagen van het Ballooërveld illustreren dit goed (hiernaast klein afgebeeld, maar groter te bekijken in paragraaf 3.4, afb. 3.66-3.74).

Hanvaten voor de ontwerper
Het is belangrijk het aantal kaartlagen niet te groot te maken, want dan raakt het overzicht zoek. Een exact maxi-

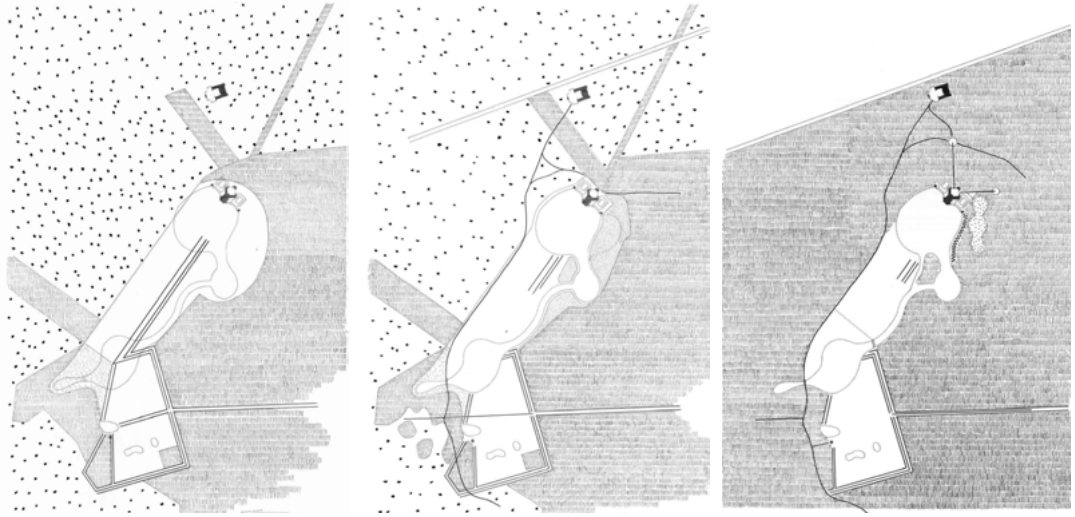

Afb. 4.7-4.9
De transformatieperiodes uit de ontwikkelingsgeschiedenis van het park rondom het jachthuis St. Hubertus zijn in een serie kaarten uitgewerkt. Ook afgebeeld in paragraaf 3.2 (Uit: Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S)

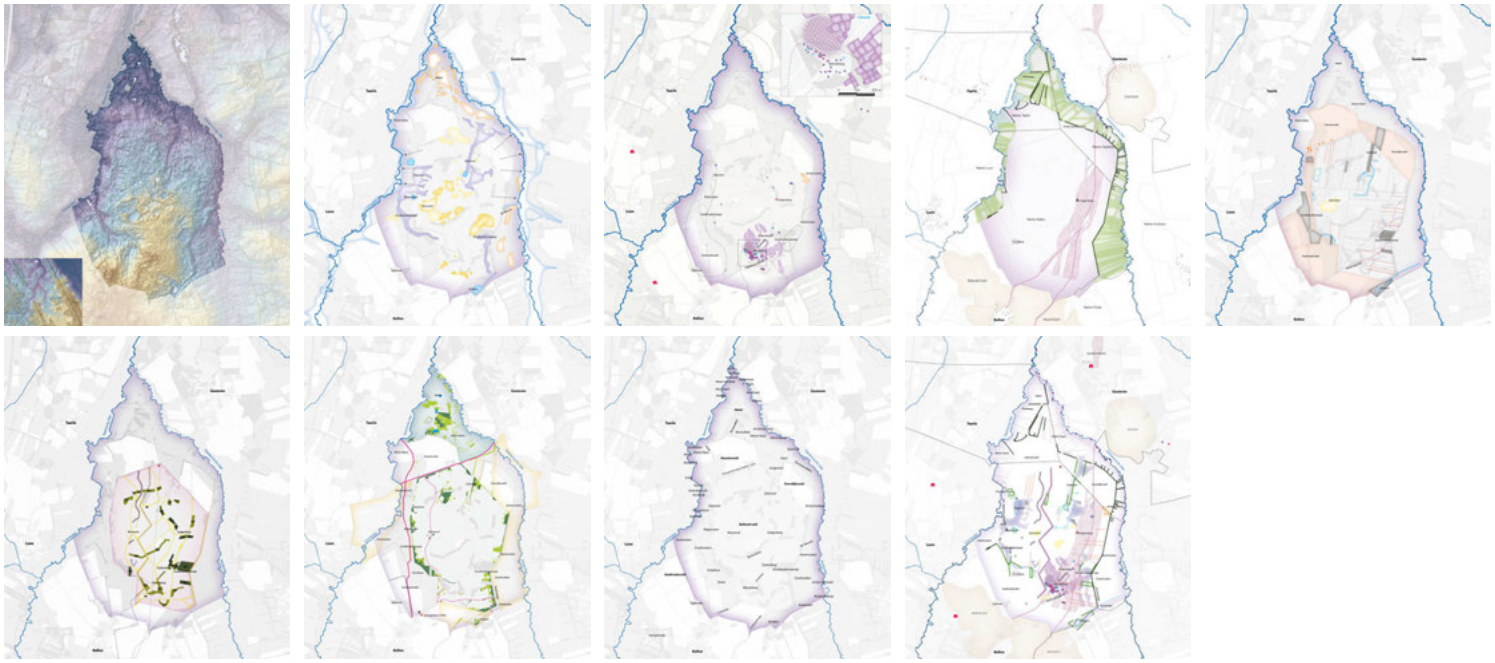

Afb. 4.10-4.19
Chronologische kaartenreeks die de geschidenis van het Ballooërveld laat zien. Ook afgebeeld in paragraaf 3.4 (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

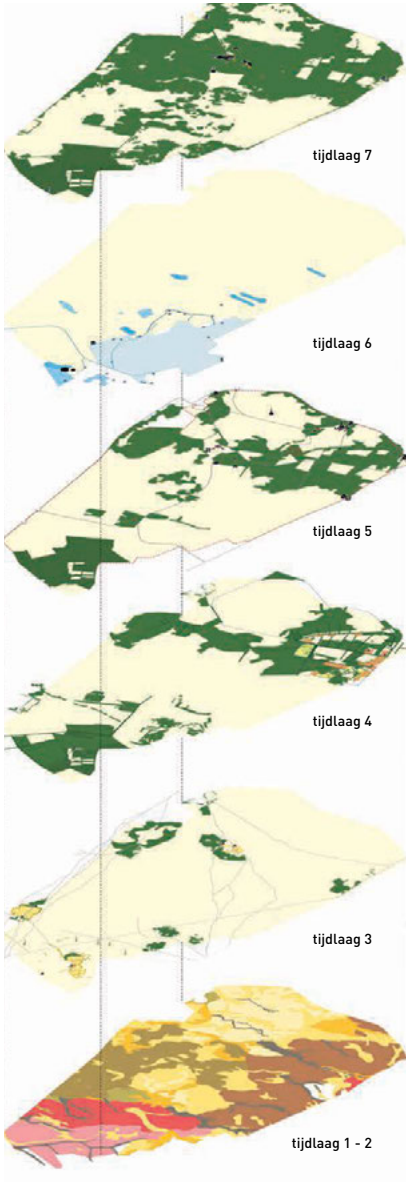

Afb. 4.20
Verbeelding van een gelaagde kaart. De tijdslagen hoeven uiteraard niet op deze wijze geprojecteerd te worden, maar dienen 'in het platte vlak' gestapeld te kunnen worden, liefst in één gelaagd, digitaal bestand waarin de verschillende kaartlagen aan en uit kunnen worden gezet. (Uit: Cultuurhistorische Visie Het Nationale Park De Hoge Veluwe, H+N+S)

mum is niet te geven. Tot ongeveer tien kaarten is behapbaar binnen het ruimtelijk ontwerp, maar als het met minder kan, dan is dat aan te raden. Het is hierbij dan ook al belangrijk om keuzes te maken. Een landschapshistoricus is geneigd volledig te willen zijn, om alles in kaart te brengen. Voor het ruimtelijk ontwerp is het belangrijk kritisch naar de selectie kaartlagen te kijken en te proberen lagen samen te brengen. Tijdslagen waarin veel is gebeurd en/of waarvan nog veel sporen aanwezig zijn in het huidige landschap, zowel zichtbaar als onzichtbaar in de ondergrond, krijgen een eigen kaartlaag.

Handvaten voor de historicus
Bij voorkeur wordt de keuze van de kaartlagen gemaakt in samenspraak met de ontwerper. Is dit niet mogelijk, dan is het voor de historicus belangrijk niet té detailgericht te werk te gaan en zich te beperken. De belangrijkste handvaten hierbij:

1. Vat de geschiedenis van het landschap samen in maximaal 10 kaartlagen (liefst minder, maar als het echt moet méér)
Het natuurlijke landschap (de fysische geografie) is er daar één van. Het natuurlijke landschap kan voor de duidelijkheid wel worden opgedeeld in een hoogtekaart, een kaart van de bodemopbouw, een kaart met fysisch-geografische eenheden en een kaart met aardkundige waarden. De overige kaartlagen zijn sterk afhankelijk van de geschiedenis van het (al dan niet ontworpen) landschap. Deel ze in op basis van periodes met grote veranderingen, zoals een periode met een nieuwe ontginningsvorm, een herontwerp, een oorlogstijd, etc.

2. Werk in één schaal
Binnen het ontwerpproces zijn kaartlagen nodig die over elkaar heen gelegd kunnen worden. De kaarten voor de verschillende tijdslagen moeten daarom exact dezelfde schaal hebben.

3. Werk in GIS
Ontwerpers zijn vaak sterke kaartenmakers. Ze produceren kaarten die voor een groot publiek leesbaar zijn én er aantrekkelijk uitzien. Een ontwerper moet zijn/haar plan namelijk zien te 'verkopen'. Cartografie, het helder communiceren met kaarten, is een vak op zichzelf en hoeft niet noodzakelijkerwijs ook door historici beheerst te worden. Wel is het belangrijk dat digitale kaarten makkelijk door ontwerpers kunnen worden aangepast. Werk hiervoor in GIS of aanverwante software zoals Mapublisher. Bij een samenwerkingstraject is het goed om vooraf proeven te doen en de legenda-eenheden alvast te definiëren en direct in de juiste typologie en kleurstellingen te werken. Dit levert een enorme tijdswinst op voor de ontwerper.

Wanneer er nog geen samenwerkingsverband is, heeft het voor de historicus niet zo heel veel zin om erg veel tijd te steken in het aantrekkelijk maken van kaarten. Ontwerpbureaus hebben doorgaans een eigen stijl ontwikkeld en zullen de kaarten alsnog aanpassen aan hun huisstijl. Zorg er wel voor dat de kaarten leesbaar en duidelijk zijn. Het kan een flinke tijdwinst opleveren hiervoor zelf ook een eenduidige (huis-)stijl te ontwikkelen.

4. Werk in lagen
Om ontwerpers inzicht te geven in de tijdslagen en de ensembles van sporen die resteren uit die tijd, heeft het de voorkeur als er in één bestand wordt gewerkt met voor elke samenhangende ensemble een tijdslaag die afzonderlijk aan en uit gezet kan worden. Het werken in verschillende GIS datasets, één set per tijdslaag, kan ook, omdat deze in ARC-Gis kunnen worden gecombineerd tot één gelaagde kaart. Het aan en uit kunnen zetten van kaartlagen is voor een ontwerper belangrijk, omdat dit helpt de samenhang te ontdekken tussen de ensembles, het landschap te begrijpen en keuzes te maken met betrekking tot het behoud en de versterking van bepaalde tijdslagen.

5. Geef plek aan het onbekende
Tijdens het wetenschappelijk, historisch onderzoek stuit men ongetwijfeld op kennis die wel verklaard kan worden door logisch redeneren, maar niet wetenschappelijk onderbouwd kan worden met behulp van bronnen. Laat deze kennis niet weg, maar geef deze een afwijkende legenda-eenheid. Deze kennis, afkomstig uit logisch beredeneren, kan voor het ruimtelijk ontwerp vaak net die kennishiaten opvullen die nodig zijn om de logica van een gebied op te kunnen pakken. Het is een fundamenteel verschil tussen de wetenschappelijke discipline van de historisch geograaf en de wat vrijere discipline van de ontwerper. Toch is het juist dit terrein waar naar mijn mening winst te behalen valt. Een ontwerper zoekt continu naar logica en manieren om het landschap leesbaarder te maken. Daar waar het onduidelijk is geraakt, wordt er vaak voor gekozen tijdslagen te herstellen of te versterken. Een historicus kan de ontwerper daarbij ondersteunen door ook kennis door te geven die niet volledig te onderbouwen is. Een kanttekening die de onzekerheden binnen het verhaal omschrijft, is hierbij voldoende. Vertrouw hierbij op het eigen inzicht en kies niet altijd de veiligste route.

Handvat voor ontwerper en historicus - abstraheer
Voor een goede leesbaarheid van kaarten is het belangrijk om te abstraheren. Vaak worden kaarten duidelijker als niet te gedetailleerd gewerkt wordt. Zorg ervoor dat de grote lijnen, dat wat men wil communiceren, wel overkomen. Een goed voorbeeld is het abstractieniveau dat bereikt is bij de methode Dorps-DNA van bureau NO.ordpeil. De legenda-eenheden die gekozen zijn voor de verschillende dorpstypen is teruggebracht tot de essentie. Door middel van een ogenschijnlijk simpele indeling in vlakken, lijnen en punten en een heldere indeling in rood (bebouwing), grijs (infrastructuur), groen (landschap) en blauw (water) worden de kenmerkende structuren van de verschillende typen dorpen duidelijk in beeld gebracht. Door de verschillende onderdelen terug te brengen naar dit abstractieniveau wordt duidelijker gecommuniceerd dan wanneer men probeert dichter bij de werkelijkheid te blijven.

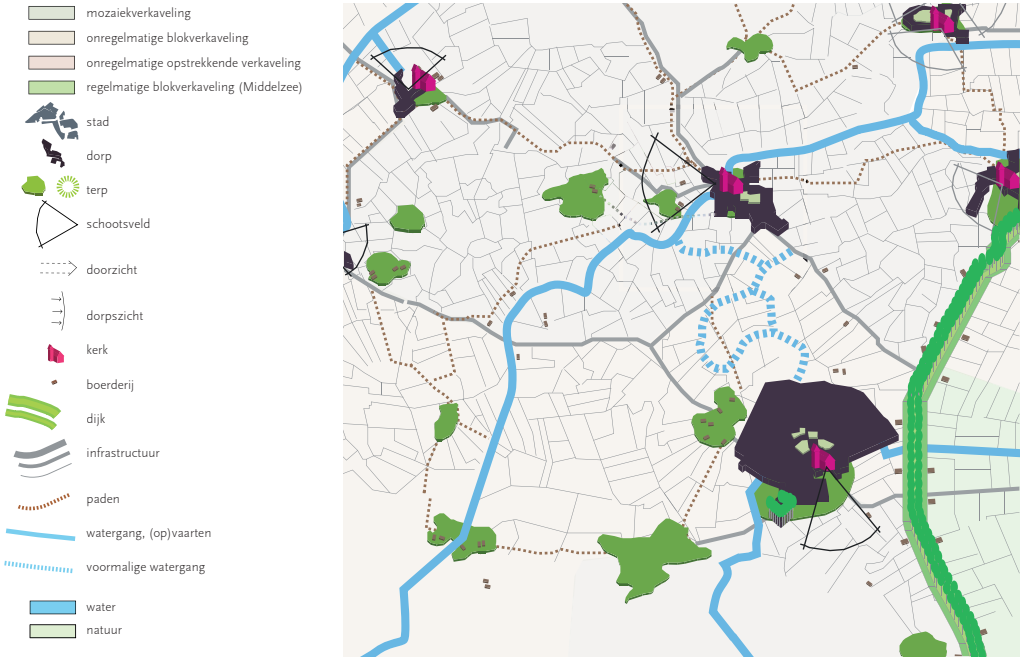

Afb. 4.21
Voor alle schaalniveaus in de methode van Bureau No.ordpeil wordt gewerkt met dezelfde, eenduidige legenda. Het sterke abstractieniveau van de symbolen maakt de kaarten goed leesbaar. (Uit: Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil)

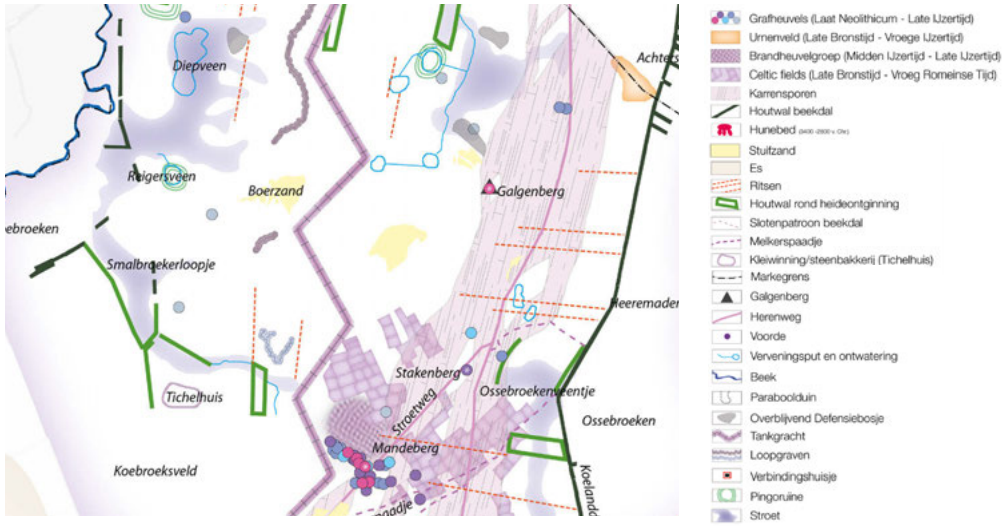

Afb. 4.22
De legenda-eenheden uit de kaarten van Strootman Landschapsarchitecten zijn eveneens helder en vereenvoudigd. Dit komt de leesbaarheid ten goede (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

Afb. 4.23 Rechts
Abstraheren kan ook door het zo helder mogelijk maken van kaarten. De kaart voor het jachthuis St. Hubertus laat niet alleen de historische contouren zien, maar is tegelijkertijd een massa-ruimtekaart die zich op verschillende manieren goed laat lezen. (Uit: Herinrichtingsplan Jachthuis St. Hubertus, H+N+S, met medewerking van Michael van Gessel)
Afb. 4.24 Uiterst rechts
De analysekaarten voor landgoed Windesheim zijn zo ver mogelijk 'uitgekleed' en laten alleen zien wat ze moeten laten zien. Voor een goede leesbaarheid van kaarten wordt overbodige informatie zoveel mogelijk weggelaten. (Uit: Hoofdlijnenplan Landgoed Windesheim, H+N+S)

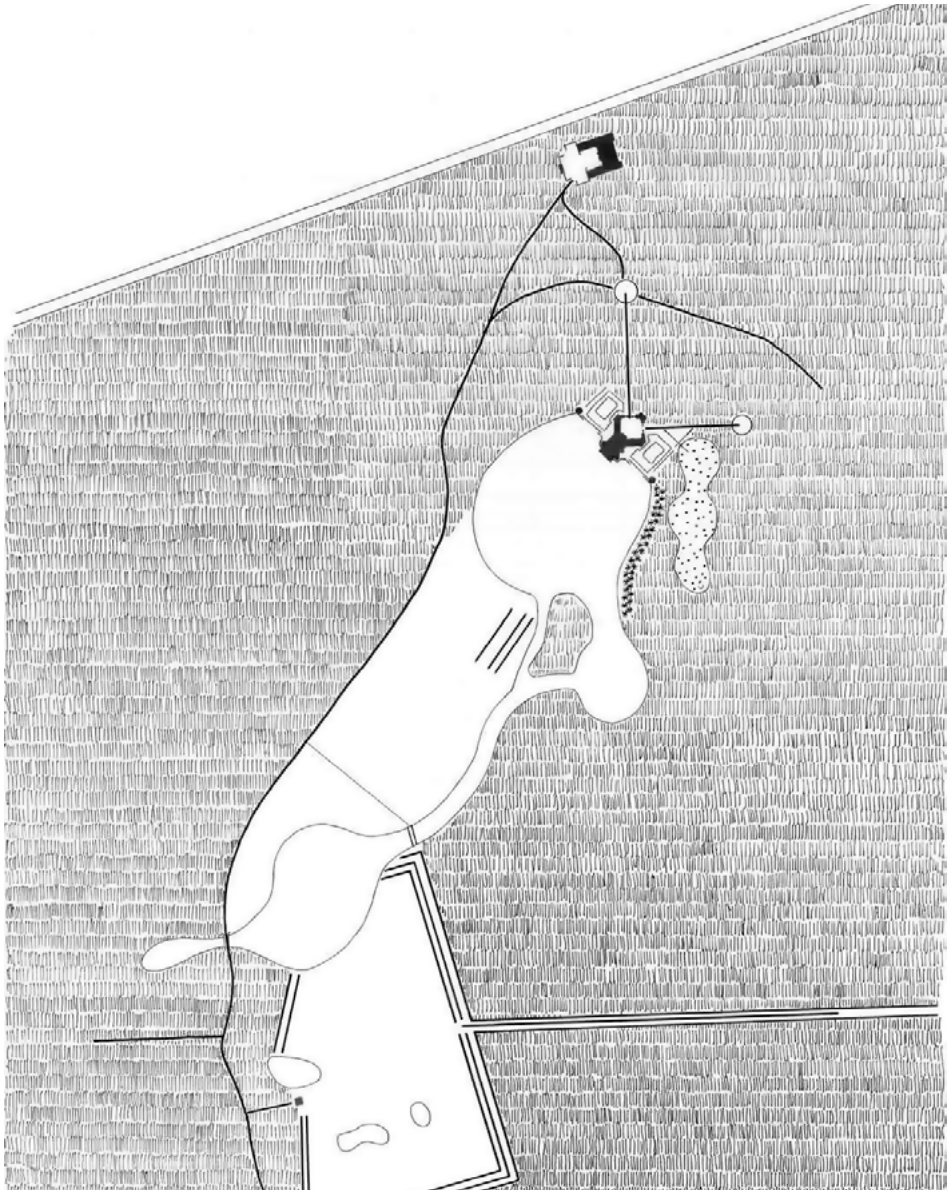

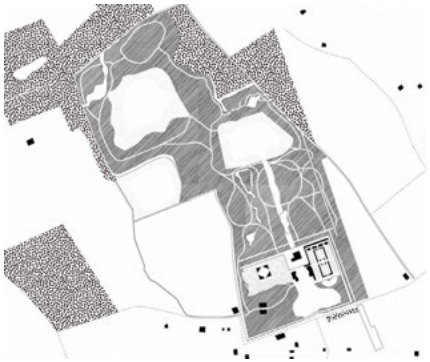

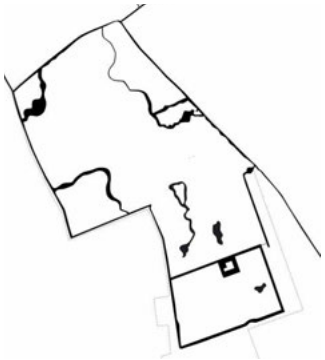

4.6 Stap 5 - Van 2D naar 3D

Ontwerpers gebruiken de gelaagde kaarten als basis om plannen mee te maken, maar een kaart heeft zijn beperkingen. Het blijft een tweedimensionale representatie van een driedimensionale vorm. Een ontwerper vertaalt deze vormen continu in zijn/haar hoofd en werkt ze vaak ook uit in (principe) doorsnedes. Dat kan echter alleen als de ontwerper weet hoe het ruimtelijk in elkaar zit.

Een tweedimensionale vorm moet dus aangevuld worden met de ruimtelijke ordeningsprincipes. Dat kunnen ordeningsprincipes zijn vanuit de occupatiegeschiedenis, zoals: Hoe ziet een karrespoor er precies uit? Hoe ziet het systeem van een esdorpenlandschap of een veenontginningslandschap in elkaar en wat is de logica erachter? Hoe ziet een rabattenbos eruit en wat is de ontstaansgeschiedenis? Het kunnen ook natuurlijke, landschapsvormende principes zijn, zoals: Wat is het morfologische systeem van een beekdal en hoe komt het dat de loop ervan steeds verandert? Wat is zompveen en hoe ontstaat het? En wat is het verschil met overstromingsveen en het principe erachter? Wat is de invloed van zoutkoepels of slecht doorlatende kleilagen op de waterhuishouding en kwelstromen?

Dit zijn allemaal voorbeelden van ruimtelijke ordeningsprincipes die het landschap hebben gevormd en die een zekere logica met zich meebrengen, die uit te leggen zijn en – als men ze eenmaal weet- helpen het landschap beter te begrijpen.

Hanvaten voor de historicus
Dit soort ruimtelijke ordeningsprincipes kunnen in schematische tekeningetjes worden uitgelegd of soms fotografisch worden vastgelegd. De allerbeste methode is echter door samen met een ontwerper het veld in te gaan en deze kennis mondeling over te brengen.

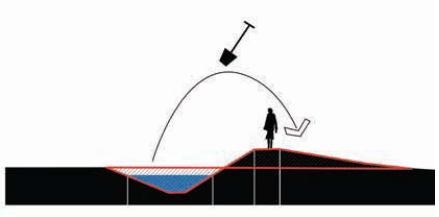

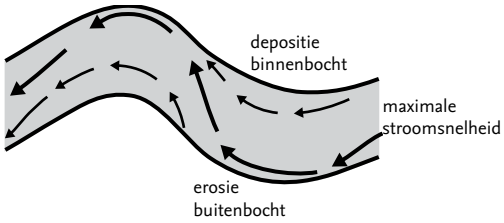

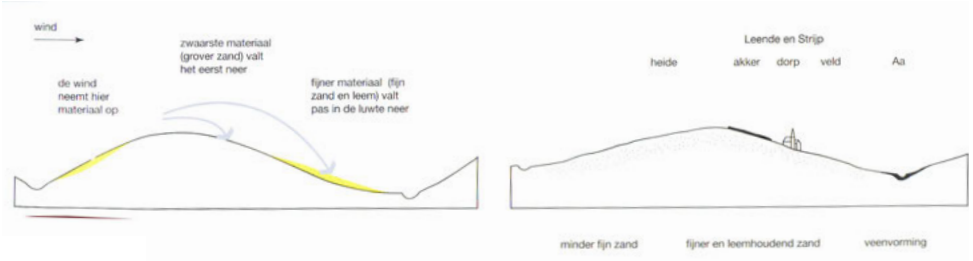

Afb. 4.25
Een economisch-ruimtelijk principe ligt ten grondslag aan de verhoogde paden in het park bij landgoed Windesheim. De uitgegraven grond werd gebruikt om de (drassige) paden en het zicht op het water te verbeteren (Uit: Hoofdlijnenplan landgoed Windesheim, H+N+S)

Afb. 4.26
Schematische weergave van de dynamiek van een beekloop met verschillende stroomsnelheden, erosie in de buitenbocht en aanslibben in de binnen bocht

Afb. 4.27
Schematische weergave die inzicht geeft in hoe de sortering van dekzand door de wind in verband staat met de plaats van de nederzettingen. (Uit: Inrichtingsplan Leenderbos & Groote Heide Strootman Landschapsarchitecten)

Afb. 4.28
Ruimtelijke principes hoeven niet altijd in schema's te worden uitgewerkt, maar kunnen ook met behulp van foto's of ter plaatse op locatie worden uitgelegd. (Uit: Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten)

4.7 Stap 6 - Meedenken over de ontwerpopgave en de kansen

Hoewel niet elke ontwerper er open voor staat dat historici meedenken over de ontwerpopgave , zouden ze dat eigenlijk wel moeten doen. Een landschapshistoricus is misschien niet in staat om alle ontwerpopgaven te overzien waar een ontwerper rekening mee moet houden, zoals ecologische doelen, programma, budget, randvoorwaarden, etc., maar een historicus kan wel meedenken over het cultuurhistorisch kader en met name het aandragen van kansen op dit gebied. Berno Strootman heeft het 'aangedurfd' bij het opstellen van de visie voor het Drentsche Aa-gebied om aan de betrokken historici te vragen mee te denken over ontwerpopgaven.[19] Dit is een hele sterke zet gebleken. De nauwe samenwerking tussen historici en ontwerpers heeft hier opnieuw haar vruchten afgeworpen.

Het pro-actief nadenken over ontwerpopgaven vanuit historisch perspectief hoeft namelijk niet altijd te leiden tot een goede bijdrage. Tijdens het interview met Hank van Tilborg bleek dat – wanneer een cultuurhistorische analyse vooraf wordt gemaakt - de conclusies en aanbevelingen uit zo'n rapport grotendeels niet worden overgenomen, vooral doordat ze onvoldoende ruimtelijk onderbouwd worden of niet binnen een voldoende grote context zijn geplaatst.[20] De logica ontbreekt dan. Een goede samenwerking tussen de disciplines blijkt ook hier de sleutel tot succes.

4.8 Stap 7 - Ontwerpkeuzes maken

Bij het 'echte' ontwerpproces komt het aan op keuzes maken, het 'draaien aan de knoppen' en daarmee ontwerpen. Door kaartlagen over elkaar te leggen en kaartlagen te vergelijken met de huidige situatie kunnen keuzes worden gemaakt.

Welke historische ensembles zijn nog (vrijwel) helemaal intact en zouden versterkt kunnen worden? Waar zijn de ensembles zo sterk vertroebeld dat herstellen zinloos is en een nieuwe tijdslaag een nieuwe invulling, een beter alternatief is? Elk gebied kan zo een andere dominante tijdslaag hebben. Als deze dominante tijdslagen zijn vastgesteld, heeft een ontwerper de keuze tussen restaureren/reconstrueren, herinterpreteren of herontwikkelen/slopen. En daar zitten weer allerlei mengvormen tussen. Welke vorm gekozen wordt, is niet alleen afhankelijk van de situatie, maar ook van andere factoren.

Bij het ontwerpproces spelen immers vele factoren een rol, waar de cultuurhistorie er één van is. De keuzes die gemaakt worden, zullen daarom niet altijd voor 100% stroken met de keuzes die een historicus zou maken. Soms kunnen ecologie, programma, economische motieven etc. een grotere rol spelen en dan worden dat de leidende factoren. Desondanks is rekening houden met cultuurhistorie in veel gevallen geen beperkende factor, maar eerder een inspiratiebron. Cultuurhistorie kan in veel gevallen bovendien goed samengaan met andere factoren. Zo heeft een cultuurhistorisch rijk gelaagd landschap vaak ook een hoge diversiteit. Ook kan cultuurhistorie goed dienen als katalysator voor economische ontwikkelingen, zoals horeca. Cultuurhistorie vormt in de meeste gevallen dus geen last, maar een kans. Dit wordt ook zo beschouwd door de ontwerpers die ik gesproken heb.

Ontwerper gaat alleen verder, hoe goed is dat?
Als historici en ontwerpers samen opgaan in het onderzoeks- en ontwerpproces, dan is dit heel vaak het moment dat historici zich volledig terugtrekken en ontwerpers het overnemen, maar eigenlijk is dat jammer. Een beperkte vorm van terugkoppeling blijft ook in dit stadium wenselijk. Hierbij hoeft er echt niet naar gestreefd te worden dat de historicus alle ontwerpkeuzes van de ontwerper begrijpt, maar de historicus kan wel vragen stellen, een klankbord zijn. Als de ontwerper zijn/haar keuzes goed kan motiveren en onderbouwen waarom niet alle cultuurhistorische kansen zijn gegrepen, dan is het goed. Het kan echter ook zo zijn dat een ontwerper bepaalde kansen heeft gemist, simpelweg niet heeft gezien. Ook kan het zijn dat de ontwerper ervan uitgegaan was dat het versterken van de cultuurhistorische waarden niet gecombineerd zou kunnen worden met andere ontwerpopgaven. Deze aannames kunnen onterecht zijn en een historicus kan een ontwerper hierop wijzen.

Bredere discussie
Door hier samen over na te denken en elkaar hier ook ruimte in te geven, kunnen nog meer kansen worden ontdekt. Ook kan een bredere discussie plaatsvinden. In de huidige situatie is het namelijk zo dat er - voor elk deelgebied waarvoor een ontwerpopgave geldt - meestal voor wordt gekozen om zoveel mogelijk cultuurhistorische waarden te respecteren, herstellen en versterken. De huidige tendens is toch vooral gericht op het behoud van zoveel mogelijk tijdslagen (of sporen daarvan) en daarbij uniciteit zoeken in elk deelgebied. Op kleine schaal kan dat effectief zijn, maar op grote schaal loopt men het risico dat het landschap er onleesbaar van wordt, omdat er teveel ontworpen wordt voor 'de vierkante meter'.

19. Het betreft hier Theo Spek en Hans Elerie.
20. Dat laatste was het geval bij de cultuurhistorische analyse die vooraf was gegaan aan het ontwerp voor het park St. Hubertus.

Tijdens een gesprek dat ik voerde met Theo Spek pleitte hij voor een veel breder te voeren discussie: “Nederlandse plannen zijn vaak veel te pieterpeuterig. Doe niet teveel op één postzegel. Probeer niet in één deelgebied alles te realiseren. Ik heb al een paar keer gepleit voor een soort regionale visie.” Een dergelijke discussie is misschien wat te ambitieus voor een bescheiden samenwerkingsverband tussen historici en ontwerpers voor een klein deelgebied, maar het geeft wel aan dat discussie altijd mogelijk is en ook zeker kan leiden tot vernieuwende ontwerpoplossingen.

Het aanzwengelen van deze discussie is wellicht ook voor dit onderzoeksrapport wat ambitieus, vooral omdat daar niet het speerpunt ligt. Dat ligt immers bij het stroomlijnen van de kennisuitwisseling tussen historici en ontwerpers.

Duidelijk mag zijn dat er in ieder geval veel winst te behalen valt uit het intensiever gebruik gaan maken van elkaars kennis en elkaar proberen te naderen. Het houdt in dat de ontwerper de historicus mee laat kijken bij het ontwerpproces en als waardevol klankbord beschouwd. Het betekent ook dat de historicus moet opschuiven naar de ontwerper en probeert mee te denken in ruimtelijke systemen. Alleen op die manier is het mogelijk om elkaars kennis optimaal te benutten. Dit geldt overigens niet alleen voor deze laatste stap, maar voor het gehele proces.

HOOFDSTUK 5

Extra aanbevelingen

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 worden al veel aanbevelingen gegeven ten behoeve van ontwerpers en historici en hoe deze de uitwisseling van cultuurhistorische kennis beter zouden kunnen stroomlijnen en de uitwisseling tussen de disciplines zouden kunnen bevorderen.

Ontwerpers en historici zouden hierin echter niet alleen moeten staan. Ook vanuit het onderwijs, opdrachtgevers en het beleid zouden er handreikingen moeten zijn om dit proces te verbeteren.

Voor die doelgroepen is dit hoofdstuk met extra aanbevelingen bestemd. Dit hoofdstuk vormt een aanvulling op hoofdstuk 4 en kan daardoor niet los daarvan gelezen worden. Het lezen van beide is nodig voor de context.

5.2 Aanbevelingen voor erfgoed- en ontwerpopleidingen

Al tijdens de opleiding kan er veel beter gestuurd worden op een intensievere samenwerking tussen de beide disciplines.

Ontwerpopleidingen
Zelf ben ik in 2014 als landschapsontwerper afgestudeerd aan de Hogeschool van Hall-Larenstein en herken me niet volledig in het beeld dat de geïnterviewde ontwerpers schetsen van het ontwerponderwijs, waarbij vooral gefocused wordt op de landsdekkende, topografische kaarten vanaf ca. 1850. Tijdens mijn opleiding werd zeker een breder perspectief op cultuurhistorie gedoceerd dan dat. Toch kan ook ik niet ontkennen dat de cultuurhistorische kennis die ontwerpers wordt bijgebracht aan de magere kant is en zeker niet voldoende is om zonder aanvullende kennis en hulp van landschapshistorici een goede, cultuurhistorische analyse te maken. Wellicht is dit ook niet de insteek, want hiervoor zou immers ruim gebruikgemaakt moeten kunnen worden van landschapshistorici. Daar zijn zij immers voor opgeleid. In de huidige praktijk gebeurt dit - met name om budgetaire redenen - echter onvoldoende of niet goed, waardoor dit in veel gevallen toch voor rekening van de ontwerper komt.

Hoewel de discussie vooral zou moeten gaan over de onwenselijke situatie die dit oplevert, is dit helaas wel de realiteit van dit moment. Het zou daarom goed zijn om nog meer in te zetten op het bijbrengen van cultuurhistorische kennis. Een serie veldexcursies - onder leiding van een historisch geograaf - kan al veel extra inzicht bieden.

De minoren die verschillende ontwerpopleidingen bieden, zoals Heritage & Design (TU Delft) en Cultural Heritage and Landscape Dynamics (WUR) zouden deze gaten kunnen vullen, al ben ik onvoldoende op de hoogte van de precieze inhoud van deze vakken om dat te bepalen. Ook de minor Archeologie & Cultuurhistorie (VHL) zou hierin kunnen bijdragen.

Erfgoedopleidingen
Erfgoedopleidingen verschillen sterk van elkaar en leveren daardoor ook heel verschillende historici af. De bachelor die studenten hebben doorlopen voordat ze één van de masters, Landschapsgeschiedenis (RUG) of Erfgoedstudies (VU), gaan volgen is heel divers. Het kan bijvoorbeeld gaan om archeologen, architectuurhistorici, (cultuur)historici, historisch en sociaal geografen, landschapsontwerpers of stedenbouwkundigen. De bagage die men meeneemt is vervolgens zo compleet verschillend dat hier lastig op gestuurd kan worden. De diversiteit maakt het boeiend, maar ook complex. Deze opleidingen zullen dan ook zeer verschillende historici afleveren die lang niet allemaal geschikt zijn om te participeren in het ruimtelijk ontwerpproces.

Met name voor studenten met een bachelor geschiedenis is het lastiger om hierbij aansluiting te vinden. Deze studies zijn erg tekstueel gericht en niet of nauwelijks op ruimtelijk denken. Voor historisch en sociaal geografen is de aansluiting makkelijker. Deze studies hebben een sterke, ruimtelijke component en bovendien hebben deze studenten geleerd om te gaan met kaartmateriaal. Voor studenten die vanuit ontwerpopleidingen instromen in de master geldt dat ze uitstekend mee kunnen denken in het ontwerpproces, maar zij kunnen daarentegen weer wat onderzoekscapaciteiten missen die voor een goede cultuurhistorische analyse wel noodzakelijk zijn.

Het verschil in vooropleiding maakt dat het lastig is om de erfgoedopleidingen echt goed af te stemmen op de praktijk. Desondanks zijn er een aantal handreikingen die hoe dan ook zinvol zijn om sterker te integreren binnen het onderwijs om de aansluiting met de ontwerppraktijk te verbeteren.

1. Zet (nog) sterker in op de ontwikkeling van kaartmateriaal
Kaartmateriaal vormt de basis van het ruimtelijk ontwerp-

proces. (Landschaps)historici moeten in staat zijn om cultuurhistorische sporen in gelaagd (bij voorkeur) kaartmateriaal aan te leveren. Deze kaarten moeten duidelijk leesbaar zijn en de vormgeving ervan moet betrekkelijk eenvoudig kunnen worden omgezet naar de 'huisstijl' van de ontwerper. Digitalisatie (in bijvoorbeeld GIS) is een must. De legenda moet hierbij eenduidig en helder zijn.

Waar mogelijk wordt samengevat. Het aantal legendaeenheden moet enigszins beperkt blijven. Abstraheren en het produceren van goed leesbare, heldere kaarten, is een vak apart, maar wel één die een landschapshistoricus moet beheersen. Deze leesbare kaarten omzetten naar fraai vormgegeven, presentabele kaarten voor in een ontwerprapport kan vervolgens weer door een ontwerper worden overgenomen.

2. Vergroot het ruimtelijk inzicht bij historici
Historici, met name landschapshistorici, moet geleerd worden te denken in ruimtelijke systemen, in stripverhalen, in landbouwsystemen. Het woordelijk uitleggen is hierbij niet voldoende, men moet het leren *zien* en vervolgens kunnen overbrengen.

Hierbij kan een korte (introductie)cursus ten behoeve van het leren omgaan met een tekenpakket waarmee het uitwerken van ruimtelijke modellen en schema's (bijvoorbeeld Adobe Illustrator) een zekere ondersteuning bieden. Voor voorbeelden van de ruimtelijke schema's verwijs ik graag naar paragraaf 4.6. In principe wordt het historici ook 'vergeven' als dergelijke modellen met de hand worden getekend, maar het probleem is vaak dat een historicus liever geen handgetekende schetsen opneemt in een cultuurhistorische analyse, omdat dit het professionele karakter teniet zou kunnen doen. Enige vaardigheid in het werken met een tekenprogramma kan daarbij uitkomst bieden.

3. Stimuleer kennisuitwisselingen van studierichtingen
Gezamenlijke, kortlopende projecten waarbij studenten van verschillende studierichtingen zijn betrokken, historici, ontwerpers, maar ook ecologen of zelfs kunstenaars, kan veel inzicht geven in hoe er in andere disciplines gewerkt wordt en kan handvaten geven in hoe met elkaar samengewerkt kan worden.

Bekend is dat de wens voor dergelijke uitwisselingsprojecten zeker aanwezig is vanuit de verschillende opleidingen, maar dat het in de praktijk vrijwel niet te realiseren is om één gezamenlijk project binnen het curriculum in te plannen. Toch denk ik dat dit streven een verhoogde prioriteit zou moeten krijgen. Met name als gekeken wordt naar de veel te grote mismatch tussen de historische en ontwerpende disciplines, lijkt het me dat de opleidingen er alles aan moeten doen om de aansluiting tussen beide te verkleinen.

5.3 Aanbevelingen voor opdrachtgevers

Zie cultuurhistorie niet als last, maar als kans
Hier is een pleidooi voor verbetering beslist op zijn plek. De opdrachtgever onderschat zijn invloed op de wijze waarop wordt omgegaan met cultuurhistorie. De opdrachtgever bepaalt de (verdeling van) de budgetten en beslist daarmee grotendeels in welke mate er rekening wordt gehouden met de cultuurhistorische gelaagdheid.

Al lijkt de economische crisis iets op z'n retour te gaan, de budgetten zijn nog steeds ontoereikend voor een goede, cultuurhistorische analyse en door het ontbreken daarvan, worden cultuurhistorische waarden niet goed in kaart gebracht. Dat betekent dat er ook veel kansen worden gemist die gepaard gaan met die cultuurhistorische waarden. Cultuurhistorie dient niet beschouwd te worden als een keurslijf, maar als een kans. Een plek met een verhaal, met een geschiedenis, heeft van zichzelf al charme en 'leeft' bij de mensen.

Zoek die *genius loci* en maak deze met relatief weinig ingrepen tot een succes. Elke gemiste kans is er één te veel. Het (laten) onderzoeken van de cultuurhistorische gelaagdheid zou daarom niet langer beschouwd moeten worden als een extra kostenpost, maar als een economische en maatschappelijke potentie.

Zorg voor een parallel proces
De opbrengst van cultuurhistorisch onderzoek is vele malen groter wanneer deze tegelijkertijd wordt ingezet met het ontwerptraject. Zorg dat de ontwerpopgave al (grotendeels) gereed is en stel een team samen waarin zowel historici als ontwerpers zijn opgenomen. Beter nog, laat dit samenstellen, bijvoorbeeld door de ontwerper, zodat een zo optimaal mogelijk samenwerkingsverband gegarandeerd is.

Wanneer de ontwerpopgave vooraf gereed is, kan het cultuurhistorisch onderzoek gerichter worden ingezet en kan al meteen vanaf het begin een parallel proces gestart worden waarin heel efficiënt gewerkt kan worden. Cultuurhistorische kansen komen op tafel en worden in zowel kaarten als ruimtelijke ordeningsprincipes vertaald. Deze vormen een uitstekende basis voor het ontwerpproces.

5.4 Aanbevelingen voor beleidsmakers

Sturing vanuit overheden
Het Belvedereprogramma en de Belvederenota zijn van groot belang gebleken voor het verankeren van cultuurhistorie binnen het ruimtelijk proces. Ook (vrijwel) alle in dit rapport opgenomen methodes zijn gerealiseerd met een financiële bijdrage vanuit dit programma of hebben financiële ondersteuning gekregen vanuit een andere subsidiemaatregel. Helaas is deze tijdelijke injectie niet voldoende gebleken om cultuurhistorie voorgoed verweven te maken met het ruimtelijk ontwerp. De methodes zijn er wel en zowel ontwerpers als historici willen graag hun bijdrage leveren, maar de benodigde budgetten voor cultuurhistorisch onderzoek en samenwerkingsprojecten tussen de verschillende disciplines ontbreekt. Hoe groot ook de wens is bij ontwerpers en historici om cultuurhistorie een plek te geven binnen het ruimtelijk ontwerp, ook zij moeten een boterham verdienen en er kan niet verwacht worden dat dit allemaal uit 'eigen zak' bekostigd moet worden.

Het cultuurhistorisch erfgoed is van ons allemaal en dient een maatschappelijk belang. Zolang individuele opdrachtgevers daar niet voldoende van doordrongen zijn, zal dit vanuit het beleid moeten worden afgedwongen (wetgeving) of middels financiële prikkels worden gestimuleerd. De overheid heeft hierin een niet te onderschatten rol, die zeker nog wat aandacht verdient.

Stimuleer regionale onderzoekstrajecten
Een gebied leren kennen en het jezelf eigen maken, kost tijd. Dat geldt ook voor een landschapshistoricus. Vaak is die tijd er niet, wanneer een ontwerpopgave wordt ingezet. Dan moeten de antwoorden snel paraat zijn en is het budget voor cultuurhistorisch onderzoek van dat gebied - als er al budget is - vaak net voldoende voor een snelle inventarisatie. Een gebiedskenner, een landschapshistoricus die zich gedurende langere tijd heeft verdiept in zo'n gebied en er middenin zit, is wel in staat om in die korte tijd de in cultuurhistorische waarden in kaart te brengen. Daarnaast is zo'n gebiedskenner in staat om mee te kunnen denken over de ontwerpopgave en aan te wijzen waar de kansen liggen.

Deze gebiedskenners spelen dan ook een onmiskenbare rol in het borgen van de cultuurhistorische waarden van ons landschap. Het in paragraaf 3.4 beschreven 'succesverhaal', van de samenwerking tussen historisch geografen en Strootman Landschapsarchitecten, kon mede zo succesvol worden doordat de betrokken historici (Hans Elerie en Theo Spek) op dat moment volledig in het landschap van de Drentsche Aa zaten. Ze konden daardoor in een relatief kort tijdsbestek veel kennis uitwisselen.

Op dit moment zijn er al gebiedskenners die zich hebben verdiept (of momenteel verdiepen) in regio's verdeeld over Nederland. Voor heel veel regio's zijn deze gebiedskenners dan ook al beschikbaar, maar er zijn ook veel regio's die nog vrijwel niet onderzocht zijn. Bij projecten in deze regio's moet dan ofwel eerst het landschap worden onderzocht en alle cultuurhistorische waarden in kaart gebracht ofwel dit wordt verzuimd of slordig uitgevoerd, met als risico dat er cultuurhistorie verloren gaat of er kansen worden gemist.

Er zou sterker ingezet kunnen/moeten worden op deze regionale gebiedskennis. Investeer in het op peil houden van deze kennis en het starten van onderzoek naar nog relatief onontgonnen regio's. Ook zou het goed zijn om goed in kaart te brengen voor welke regio's op dit moment nog grote leemtes in de kennis aanwezig zijn. Zowel de gebiedskenners als de leemtes zijn grotendeels wel bekend, maar deze kennis is niet goed ontsloten of inzichtelijk gemaakt. Historisch geografen als Theo Spek (RUG) of Hans Renes (UU) zijn bijvoorbeeld vrij goed op de hoogte wie de gebiedskenners zijn voor verschillende regio's en kunnen ook aangeven over welke regio's relatief weinig bekend is. In samenwerking met deze mensen zou dit in kaart gebracht kunnen worden, zodat er vanuit het beleid gestuurd kan worden op verdiepend onderzoek van niet goed onderzochte regio's. Middels stipendia zou onderzoek in deze regio's gestimuleerd kunnen worden.

Belangrijk hierbij is op te merken dat het streven er niet op gericht hoeft te zijn dat de opgedane kennis in een vuistdikke landschapsbiografie te verwerken, want dat is wellicht te ambitieus en kostbaar. Het gaat er hierbij in eerste instantie om dat deze historische kennis aanwezig is en - indien nodig - geraadpleegd kan worden door een gebiedskenner in te schakelen. Hoewel het zeker prettig is om over zo'n landschapsbiografie te beschikken bij het starten van een ontwerptraject, is het niet noodzakelijk. Het werkt in principe kosteneffectiever als alleen de kennis die nodig is wordt overgebracht en verwerkt in kaarten.

Aanvullend zou het goed zijn om een database samen te stellen van alle gebiedskenners, al dan niet gekoppeld aan een klikbare kaart. Deze kunnen ontwerpers en opdrachtgevers dan makkelijk raadplegen bij de start van een ontwerptraject om de gebiedskenner(s) voor het betreffende gebied te achterhalen.

Gebruikte literatuur

- Blerck, H. van, Bureau Schokland, 2009, *Luister naar Mensinge! - Een toekomstvisie op het landschap van Mensinge met haar cultuurhistorie en vele verhalen,* Rhenen, Schokland
- Burgers, I., Pijl, van der. S, 2010, *Een digitale biografie van de Zandstadregio: concept en visualisatie (essay uit Geschiedenis en ontwerp)*, Nijmegen, Van Tilt
- Deheane, M., Doevendans, K., Zwart, de B., Beelen, K. en Meulder, de, B., 2010, *De kaart, het landschap en alle lagen ertussen (essay uit Geschiedenis en ontwerp)*, Nijmegen, Van Tilt
- Elerie, H. en Spek, T., 2010, *The Landscape & Heritage Paradox - The cultural biography of landscape as a tool for action research in the Drentsche Aa National Landscape (Northern Netherlands)*
- Gemeente Tilburg, 2008, *Ontwerp Structuurvisie Noordoost 2020*, Tilburg, Gemeente Tilburg
- Karstkarel, P., Laan, E. van der, Daan, G., et al., No.ordpeil, 2005, N*ieuwe Kijk op Oude Dorpen*, Sneek, Stichting De Nieuwe Kijk
- Karstkarel, P., No.ordpeil, 2008, *Dorpspaspoort Britsum*, Sneek, Stichting De Nieuwe Kijk
- Kolen, J., 2005, *De biografie van het landschap - drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, Amsterdam, VU
- Korthals Altes, W. en Valk, van de, A., 2010, *Ruimtelijke ordening en cultuurhistorie: een instrumenteel en planologisch perspectief (essay uit Geschiedenis en ontwerp)*, Nijmegen, Van Tilt
- Roymans, N., Kolen, J., Bazelmans, J., 2010, *Archeologie, landschappen en erfgoed (essay uit Geschiedenis en ontwerp)*, Nijmegen, Van Tilt
- Prins, L., 2012, *Eenheid en verscheidenheid – onderdeel cultuurlandschap (achtergronddocument RCE)*, Amersfoort, Rijksdienst Cultuurhistorisch Erfgoed
- Projectteam Usseler Es, 2010, *De lagenbenadering van de Usseler Es*, Enschede, Hogeschool Saxion
- Provincie Noord-Holland, 2010, *Leidraad Landschap en Cultuurhistorie*, Haarlem, Provincie Noord-Holland
- Schaick, J. van en I.T. Klaasen (2011) - *The Dutch Layers Approach to Spatial Planning and Design: A Fruitful Planning Tool or a Temporary Phenomenon?, European Planning Studies, Volume 19, Issue 10*
- Strootman, B., et al., Strootman Landschapsarchitecten BV., 2008, *Inrichtings- en beheerplan Strubben Kniphorsterbosch*, Amsterdam, Strootman Landschapsarchitecten BV.
- Strootman, B., et al., Strootman Landschapsarchitecten BV., 2010, *Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld*, Amsterdam, Strootman Landschapsarchitecten BV.
- Strootman, B., et al., Strootman Landschapsarchitecten BV., 2011, *Inrichtingsplan Leenderbos & Groote Heide*, Amsterdam, Strootman Landschapsarchitecten BV.
- Tilborg, H. van, Talsma, F., H+N+S Landschapsarchitecten, Gessel, M., Michael R. van Gessel Tuin- en Landschapsarchitect, 2008, D*e tuin- en parkaanleg van Jachthuis St. Hubertus herinrichtingsplan*, Amersfoort, H+N+S Landschapsarchitecten
- Tilborg, H. van, H+N+S Landschapsarchitecten, et al., 2010, *Cultuurhistorische Visie - Het Nationale Park De Hoge Veluwe*, Amersfoort, H+N+S Landschapsarchitecten
- Tilborg, H. van, H+N+S Landschapsarchitecten, et al., 2011, *Hoofdlijnenplan Historische buitenplaats Windesheim*, Amersfoort, H+N+S Landschapsarchitecten
- Tilborg, H. van, H+N+S Landschapsarchitecten, Kuipers, M. Kok, M., RCE, et al., 2013, *Cultuurhistorische Atlas LEFORTOVO Park*, Amersfoort, H+N+S Landschapsarchitecten
- Wentink, S., Coops, A., Dekkers, H., Het Oversticht, 2014, *Trambaan Oldenzaal - Denekamp. Herinrichting en herontwikkeling van het voormalig tramtracé als recreatieve wandelroute*, Zwolle, Het Oversticht
- Witsen, P.P., Dings, M., Projectbureau Belvedere, 2009, *BELVEDERE.NU - Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling*, Utrecht, Matrijs

Beeldverantwoording

Afb. 1 Johan Blaeu, 1649, Wikipedia.nl I
Afb. 2 Foto auteur III

HOOFDSTUK 1
Afb. 1.1 Cultuurhistorische Waardenkaart Overijssel, screenshot 4
Afb. 1.2 Illustratie auteur 4
Afb. 1.3 Zandstad.nl, screenshot 6
Afb. 1.4 Cover landschapsbiografie Drentsche Aa, Uitgeverij Matrijs 6

HOOFDSTUK 2
Afb. 2.1 t/m 2.7 Linkedin en websites bureaus 10
Afb. 2.8 Foto Auteur 11
Afb. 2.9 Afbeeldinge van het out adelyk huis Middachten, op de Veluwe, in Gelderlant: zoo in een generael, als veele particuliere gezichten der gebouwen, tuinen, plantadien enz., 1724, bibliotheek Middachten 11
Afb. 2.10 Watwaswaar.nl 14
Afb. 2.11 Oudeansichten.nl 15
Afb. 2.12 Foto auteur 15
Afb. 2.13 Historisch centrum Overijssel 15
Afb. 2.14 Foto auteur 15
Afb. 2.15 Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S 21
Afb. 2.16 Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil 22
Afb. 2.17 en 2.18 Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S 23
Afb. 2.19 Luister naar Mensinge!, Bureau Schokland 24

HOOFDSTUK 3
Afb. 3.1 - 3.9 Covers diverse rapporten geïnterviewden 26

3.1 BUREAU SCHOKLAND
Afb. 3.10 Watwaswaar.nl 28
Afb. 3.11 Luister naar Mensinge!, Bureau Schokland 28
Afb. 3.12 Luister naar Mensinge!, Bureau Schokland 29
Afb. 3.13 Luister naar Mensinge!, Bureau Schokland 30

3.2 H+N+S
Afb. 3.14 Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S, Michael van Gessel 32
Afb. 3.15-3.18 Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S 32
Afb. 3.19 Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S 33
Afb. 3.20- 3.21 Cultuurhistorische Vise Het Nationale Park De Hoge Veluwe, H+N+S 34
Afb.3.22 Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S 35
Afb.3.25 Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S 36
Afb.3.23-3.24 Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S 36
Afb. 3.26-3.27 Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S) 36
Afb. 3.28-3.29 Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S) 36
Afb. 3.30-3.35 Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S 37
Afb. 3.36 Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S 38
3. 37-3.39 Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S 38
Afb. 3.40 Cultuurhistorische Atlas Lefovorto, H+N+S 39
Afb. 3.40-3.48 Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S 40
Afb. 3.49 Historische Buitenplaats Windesheim, hoofdlijnenplan, H+N+S 40

3.3 BUREAU NO.ORDPEIL
Afb. 3.50 Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil 42
Afb. 3.51 Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil 42
Afb. 3.52 Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil 43
Afb. 3.53 Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil 43
Afb. 3.54-3.59 Ruimtelijke kwaliteitsparagraaf Britsum, Bureau No.ordpeil 44

3.4 STROOTMAN LANDSCHAPSARCHITECTEN
Afb. 3.60 Inrichtings- en beheerplan Strubben Kniphorstbosch, Strootman Landschapsarchitecten 46
Afb. 3.61 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 46
Afb. 3.62 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 47
Afb. 3.63 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 47
Afb. 3.64 Inrichtings- en beheerplan Strubben Kiphorstbosch, Strootman Landschapsarchitecten 48

Afb. 3.65 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 48
Afb. 3.66-3.74 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 49
Afb. 3.75 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 54
Afb. 3.76 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 55
Afb. 3.78 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 56

3.5 HET OVERSTICHT
Afb. 3.79 Topografische, militaire kaart (bonne-kaart), 1920, Watwaswaar.nl 58
Afb. 3.80-3.82 Topografische, militaire kaart (bonne-kaart), 1920, Watwaswaar.nl 58
Afb. 3.83 Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht 59
Afb. 3.84 Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht 59
Afb. 3.85 Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht, ontwerp Herman Dekker 60
Afb. 3.86 Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht 60
Afb. 3.87 Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht, ontwerp Herman Dekker 60
Afb. 3.88 Rapport trambaan Oldenzaal-Denenkamp, Het Oversticht 60

HOOFDSTUK 4
Afb. 4.1 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 63
Afb. 4.2-4.5 Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil 64
Afb. 4.6 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 65
Afb. 4.7-4.9 Tuin- en Parkaanleg St. Hubertus, H+N+S, mmw Michael van Gessel 66
Afb. 4.10-4.19 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 66
Afb. 4.20 Cultuurhistorische Visie Het Nationale Park De Hoge Veluwe, H+N+S 67
Afb. 4.21 Nieuwe Kijk op Oude Dorpen, Bureau No.ordpeil 68
Afb. 4.22 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 68
Afb. 4.23 Herinrichtingsplan Jachthuis St. Hubertus, H+N+S, mmv Michael van Gessel 69
Afb. 4.24 Hoofdlijnenplan Landgoed Windesheim, H+N+S 69
Afb. 4.25 Hoofdlijnenplan landgoed Windesheim, H+N+S 70
Afb. 4.26 Illustratie auteur 70
Afb. 4.27 Inrichtingsplan Leenderbos & Groote Heide Strootman Landschapsarchitecten 70
Afb. 4.28 Inrichtings- en beheerplan Ballooërveld, Strootman Landschapsarchitecten 70